

Indische Cocktail

Matha Schreiber

URL: <https://tinyurl.com/indische-cocktail>

Verantwoording

Dit document is een digitale versie van het getypte dagboek van Martha Schreiber. Foto's, voetnoten en bijlagen zijn toegevoegd door de redacteur.

Omdat de tekst automatisch is gegenereerd door middel van OCR (Optical Character Recognition) kunnen er kleine scan fouten in staan. Lezers die fouten zien wordt gevraagd deze te corrigeren in het document (de versie toegankelijk via de URL op de voorpagina staat dit toe). De PDF [bronbestanden](#) geven toegang tot het origineel.

Inhoudsopgave

Kindertijd	2
Bakvisjaren	7
Pittik	13
Naar de derde waterval van Dago	16
Gewone dagen	20
Ochtend	24
Tropische avonden	28
Lebaran	31
Kleine gasten	33
Bloei	37
Feest	41
Kameraden uit mijn jeugd	46
Vreemde zaken	49
Bergen	52
Voorspel	56
Het kamp in	58
Kampherinneringen	61
Bijlage 1: Kaart van Bandoeng in 1935	69
Bijlage 2: Kaart Bloemenkamp en Tjihapit-kamp	70

Kindertijd

Mijn vroegste herinneringen¹ gaan terug naar een oud-indisch huis, met aan de voorkant een vrij hoge, brede stoep en aan weerszijden daarvan twee stenen trapjes, geflankeerd door gekalkte bloempotten. Aan de achterkant lag over de gehele breedte de overdekte en toch open achtergalerij, waaraan grensden de overloop plus bijgebouwen. Het huis leek mij toen enorm groot, met een eindeloos aantal kamers als zalen en het bezat tochtdeuren. Deze meestal half-hoge dubbele deuren stonden enigszins van de grond af en bij het dichtvallen veerden zij langs elkaar heen. Zij zaten ergens binnenshuis, want de buitendeuren konden natuurlijk gewoon afgesloten worden en zij zullen wel bedoeld zijn geweest om onbescheiden blikken zoveel mogelijk te weren. Maar voor het kind, dat ik toen was, boden zij nog veel meer mogelijkheden. In mijn fantasie gaven zij mij toegang tot alle landen, waarheen ik reizen wilde en soms waren zij ook alleen maar leuk, om er telkens weer doorheen te glippen wanneer ik mij erg verveelde.

Ons oud-indische huis zal wel in Batavia gestaan hebben. Daar is namelijk mijn oudste broer geboren en ons gezin bestond toen nog maar uit vijf personen, mijn vader, mijn moeder, Pittik, mijn broertje en ik. Weet U, Pittik was onze baboe-anak², maar zij hóórde bij ons. Hoe zij aan die naam gekomen is weet ik niet. Het zal ook wel niet haar ware naam geweest zijn, maar wij kenden haar alleen als "Pittik" en wij hielden van haar.

Als ik aan die tijd terugdenk zie ik mijn moeder als een vrolijke mama in diverse bébé-jurken³, die vaak overal tegelijk scheen te zijn en ook helderziende bleek als ik jekte of iets anders op mijn geweten had. Zij speelde, vooral toen wij ouder werden, dikwijls met ons mee en was dan vaak het kwiekste van ons allemaal.

Mijn vader herinner ik mij als de ietwat strenge en gesloten man, die hij altijd wel geweest is en die ons toch zo vaak zo maar ineens op zijn schoot kon trekken, om ons lekker te knuffelen. Meestal gebruikte hij voor die gelegenheden een van de weinige Maleise woorden die hij kende. Ofschoon hij ruim dertig jaar op Java woonde, bracht hij het nooit verder dan tot een zeer summiere maleise woordenschat. Ook aan de echte indische rijsttafel heeft hij nooit kunnen wennen.

Ik geloof trouwens, dat hij de betekenis van enkele woorden nooit goed begrepen heeft, maar het misschien zo maar aardig vond ze te gebruiken. Zo noemde hij ons tijdens knuffelpartijen steevast zijn kleine "kodoks". Toen wij ouder werden en ons beslist geen kikkers voelden, hebben wij wel eens geprobeerd vader een andere troetelnaam te laten bedenken, maar soms kon hij erg vasthoudend zijn en wij zijn altijd zijn kodoks gebleven. Hij vond het nu eenmaal een aardig woord en wij - oh wij hielden allang van die benaming, want om eens lekker buitenlands te doen, "What is in a name?" en per slot van rekening was het toch een troetelnaam.

Mijn broertje herinner ik mij uit die dagen als een dikke baby-kleuter, op de arm van mijn moeder, op mijn vaders schoot en in Pittik's slendang. Ik had toen nog niet veel aan hem, behalve de weinige keren, dat hij als levende pop fungeerde. Maar hiervoor waren enkele voorwaarden nodig. Eerst moest hij zelf in zo'n goede bui zijn, dat hij tot op zekere hoogte met zich liet sollen en ook moest Pittik de tijd en de lust willen opbrengen om, behalve voor

¹ Martha is geboren op 5 maart 1918.

² Kindermeisje

³ Lange jurk gedragen in Nederlands-Indië

schutsengel ook voor scheidsrechter te spelen, want een meisje van bijna zes jaar en een jongetje van anderhalf zijn eigenlijk geen partij voor elkaar. Hoewel ik niet kan zeggen, dat ik zelf altijd de oorzaak was van onze ruzietjes. Want weet U, kleine jongetjes kunnen ook tiranniek zijn.

En ik zelf? Och ik was een gewoon klein meisje, met grote dromerige ogen (gezien op oude foto's) en een eigen "slag" in het haar, die mijn moeder kennelijk niet voldoende vond, want de tijd van de papillotjes herinner ik mij ook nog uitstekend.

Op ons hele gezin oefende, geloof ik, de achtergalerij de grootste aantrekkingskracht uit. Wij bewoonden natuurlijk intensief het gehele huis en het werk in mijn vaders kantoortje, dat aan de voorkant lag, hield hem wel bijna alle uren tussen thee en avondeten vast, maar toch is in mijn herinnering die achtergalerij het meest bewoonde deel van het huis gebleven. Want waar dronken 's morgens heel vroeg mijn ouders hun zwarte koffie, ja, mijn vader ook hoor. Waar werd het theeuurtje een van de prettigste uren van de dag? Waar bracht Pittik haar rustuuttjes door, als wij tussen de middag in bed gestopt waren?

En vooral, waar speelden wij onze spelletjes, waar nam onze fantasie ons mee naar al die verre landen, op al die droomreizen, waar leefden mijn poppen vrijwel hun dagelijks bestaan? Waar was ons reusachtig tekenbord van ingelegde tegels, waarop wij met krijt onze fantasieën probeerden vorm te geven in bootjes, vissen, eendjes, of zo maar gekke mensenfiguurtjes, in huisjes, hondjes, poezen en noem maar op? Pittik haalde later wel weer een dweil over de vloer en wij konden met een schone lei beginnen.

Als al die achtergalerijen van oude indische huizen eens konden spreken, stof voor heel dikke boeken zouden zij kunnen leveren. Zo is het toch?

Goed, wij waren natuurlijk heel veel buiten. Wij hadden rondom het huis een grote tuin, met de voor ons streng verboden bloemperken, de planten in de hoge potten, het gras, waar wij wél op mochten ravotten en de vruchtbomen, waarin ik probeerde te klauteren ondanks gescheurde kleren, geschaafde armen en benen. Ja, wij waren heel veel buiten, maar ook in de tropen kan het regenen en hoe! Dan was er voor ons de achtergalerij en eerlijk, daar stond de traditionele lange stoel in, maar dan in duplo, voor mijn vader en moeder ieder één. Als mijn ouders hen niet in gebruik hadden wisten wij er wel raad mee. Ik nam dan mijn poppen of mijn broertje bij mij en bedacht een heel verre treinreis, waarvoor Pittik nogal het een en ander moest aanslepen, want bagage hoorde er nu eenmaal bij. Als beloning mocht zij dan mee. Of ik boekte voor een heerlijke zeereis, waar Pittik het niet op begrepen had, want ik eiste twee teilen met water, aan iedere kant van de stoel één. Sfeer moest er toch zijn, niet waar? En dan maar oppassen om niet in één van die teilen terecht te komen.

Ik meen dat wij niet zo heel lang in dat huis gewoond hebben, want na een paar maanden verblijf in Malang kwam ons gezinnetje in Soerabaja terecht, waar wij er nog een broertje bij kregen⁴.

Wij bewoonden toen een veel kleiner huis, namelijk een van de twee paviljoens aan weerszijden van een - laten wij het noemen "oud betoverd kasteel", want zo heb ik altijd gedacht over het enorm grote hoofdgebouw, dat leeg stond zolang wij daar woonden en dat door zijn min of meer vervallen grootheid hevig op mijn verbeelding werkte.

De erven voor en achter dit huis hadden niets van de vriendelijkheid, die de tuin van ons huis in Batavia bezat. Zij waren vooral somber door al die hoge bomen, die zo vaak alle zon

⁴ Dit klopt niet. Tussendoor moet het gezin in Bandoeng hebben gewoond, want André is daar geboren.

weg hielden, dat mijn ouders al gauw naar een ander onderdak zochten. Toch heb ik ook van die tijd een grappige herinnering, al speelde die gebeurtenis zich niet thuis af,

Mijn oudste broertje was intussen van een dikke baby een dikke bengel geworden en mijn moeder had om onbegrijpelijke redenen op een gegeven moment geweigerd zijn haar te laten knippen. Waar ik als meisje alleen maar licht golvend haar had, prikte mijn broertje met dikke lange krullen en zag hij er in zijn goede buien werkelijk uit als een plaatje. Nu kon zijn naam met een beetje goede wil ook wel voor een meisjesnaam doorgaan. Dit alles bij elkan werd op een gedenkwaardige dag een strop en de volgende middag liep mijn broertje weer met een jongensbolletje rond.

Ik zal U het verhaal vertellen. Het liep tegen vijf december en mijn moeder zou met ons beiden een vervroegde Sint-Nicolaas viering bijwonen, compleet met cadeautjes. Het begon allemaal prachtig. Wij kregen onze mooiste kleren aan, dankzij de papillotten had ook ik pijpekrullen en wij hadden allebei uitbundig veel plezier. Mijn broertje was helemaal niet bang, trouwens - de tafel met uitgestalde, niet verpakte cadeaus hadden meer onze aandacht dan de zwarte Pieten.

Toen wij een voor een opgeroepen werden om Sint een handje te geven en zijn goede gaven te ontvangen, maakte de Goedheiligman de vergissing van zijn leven en ik geloof, dat op dat moment mijn broertje ernstig begon te twijfelen aan de echtheid van de verhalen rond zijn alwetendheid. Na het handje drukken en het extra kneepje in de wang kwam het grote moment. De kindervriend wees Piet een cadeau aan, dat deze aan St-Nicolaas gaf, die het weer mijn broertje in de armen legde. Het was een grote pop: zo'n pop, waar kleine meisjes toen van watertandden. Had Sint heus het mooie broekje niet gezien, dat mijn broertje aan had? Of zag hij alleen de krullen? Ik zal nooit vergeten, hoe resoluut mijn broertje de pop weer aan Sint Nicolaas terugsaf, naar de cadeautafels liep en zijn, waarschijnlijk allang van te voren bepaalde keus aanwees: een houten paard op wielen. Een verbaasde Sint Nicolaas, die aan mijn moeder vroeg, waarom haar dochtertje liever met een paard dan met een pop speelde. Ik vermoed, dat mijn moeder een beetje verontwaardigd was toen zij antwoordde, dat een jongen natuurlijk liever een paard dan een pop heeft. De volgende middag echter gingen de krullen er af en kon niemand zich meer vergissen.

Het nieuwe onderdak, waar mijn ouders zo ijverig naar zochten, vonden zij aan de Grisseeweg, ook in Soerabaja. Wij hebben zelfs in twee huizen aan die straat gewoond. Van het eerste herinner ik mij, dat er een grote waroeboom⁵ in de voortuin stond, dat wij een poes met jongen en twee kostjongens hadden, die toen ongeveer elf en dertien jaar oud waren en met zijn beiden zoveel kattekwaad uithaalden, dat vooral mijn moeder er de handen aan vol had.

Ik leerde in die tijd beseffen, wat het zeggen wil grotere broers te hebben en ik was er niet altijd even blij mee. Maar zij hebben mij veel nuttigs bijgebracht. Van de één leerde ik met djangkriks⁶ om te gaan en de ander hielp mij vliegers oplaten. De dikke rups, die een van hen in mijn nek plat drukte, heeft mij voor veel latere bakvisaanstellerij behoed. Ik ben onder andere nu niet bang voor spinnen van normaal formaat. Toch moeten zij mij vaak een flauwe meid gevonden hebben; ik ben tenminste altijd doodsbang geweest voor tokehs. Ik vond, dat zij veel weg hadden van kleine, gemene krokodilletjes en was dus geen dankbaar publiek voor mijn pleegbroers, die uitstekend de kunst verstonden om de tokehs uit de bijgebouwen

⁵ Soort hibiscus, zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Waroeboom>

⁶ Sprinkhanen

te vangen. Wat zij er later mee deden is mij altijd een raadsel gebleven, want ik wachtte het eind van de jacht niet af.

In die tijd ook kreeg ik mijn eerste poppenhuis. Voordien had ik wel aparte poppenkamertjes gehad, u kent ze wel, drie wanden, voorkant open en kleine meubeltjes erin. Maar dit was een heel huis in miniatuur, compleet met twee verdiepingen, een zijtrap, een namaak tuintje en matjes op de vloer, die een tabakslucht hadden en dus waarschijnlijk uit pakjes sigaretten of tabak kwamen. Meestal sjouwden Pittik en ik het poppenhuis onder de waroeboom en dan woonden mijn poppen in het bos.

Ik heb altijd een beetje een ruimte manie gehad. Daarom kan ik zelf zo slecht wennen in mijn Hollandse poppenhuis met zijn woonkamer van vier meter vijftien bij drie en een half, dat nog niet eens in een bos staat, maar zo maar in een straat, waar wij bij onze overburen dwars door de woonkamer tot in de keuken kunnen kijken. Neen, mijn poppen waren beslist beter behuisd. Het tweede huis aan de Grisseeweg was belangrijk groter en toen wij er in trokken stonden er in een van de bijgebouwen twee oude, maar echte draaimolenpaarden. Zij stonden er wel zonder draaimolen, maar op de een of andere manier konden zij nog wel op en neer gaan. Ik geloof, dat Pittik toen haar moeilijkste tijd als baboe-anak doorgemaakt heeft, want hoe verrukt wij ook waren van die paarden, zij moest er niet veel van hebben. Ten eerste wilden wij er meestal met zijn drieën tegelijk op en moest zij uitkijken, dat twee kleine jongens er niet af duikelden. Ik kon tenslotte mijzelf wel redden. Ten tweede eisten wij vaak, dat zij ook mee uit rijden ging. Stel u voor, Pittik moest zien, dat zij met sarong en al bovenop een paard kwam te zitten, met een van mijn broertjes voor zich. Zij moest zorgen, dat zij beiden bij het op en neer gaan in het zadel bleven en zij moest het andere paard, waar wij op zaten, ook nog in de gaten houden.

Inmiddels hadden wij er nog een broertje bijgekregen en waren wij dus met vier kinderen. Ik herinner mij ook, dat wij in die tijd een baboe-tjoetji⁷ hadden, die "latah"⁸ was. Mijn moeder zei vaak, dat het nog een geluk was, dat niet kokki met die eigenschap behept was. Een mand met wasgoed laten vallen was niet zo erg als de schalen met eten. Want, zoals mensen die latah zijn je de woorden vaak nazeggen, zo doen zij ook prompt wat een ander doet en als kind had je daar veel plezier van. Kwam baboe-tjoetji er aan, dan liet je vlak voor haar iets vallen en floep, was en al lag onmiddellijk tegen de grond. Mijn moeder kon er ons ongenadig voor straffen als zij het merkte, want zij beschouwde het niet als een spel, maar vond het voor baboe een nare plagerij. Later hebben wij ook dat wel begrepen.

Wij kinderen gingen natuurlijk ook de een na de ander naar school. In het begin vonden wij dat geloof ik, geen van allen leuk. Thuis was immers zoveel te beleven en er was zoveel, dat wij al die uren moesten achterlaten. Maar zoals alle kinderen wenden wij eraan en het was toch ook altijd weer prettig met je verhalen over alles wat je op school beleefde thuis te komen en zoveel gewillige oren te vinden. Pittik was meestal het eerste van alles op de hoogte, want in de eerste jaren bracht en haalde zij ons met de sado⁹ van school. Het was meestal dezelfde sado, met zijn oude koetsier en een dapper klein paardje. Als het mooi weer was zaten wij open en fris en als het regende gingen de zeiltjes opzij naar beneden en zaten wij in een oergezellig rijdend huisje. Wij vertelden dan Pittik alles over onze belevenissen op school in Hollands-Maleis; Pittik sprak Maleis-Hollands; wij begrepen elkaar altijd.

⁷ Wasmeid

⁸ Psychische aandoening met sterke reacties op verrassing of schrik

⁹ Rijtuigje

De tijd kwam, dat wij van Soerabaja afscheid moesten nemen en na een opwindende treinreis kwamen wij in Bandoeng terecht, in de eerste Litsonlaan. Ook daar troffen wij het met het huis en omdat wij groter waren geworden, hielden wij daar, behalve poezen, ook duiven, waar mijn vader niet veel mee op had. Hij vond de duiven wel aardig, maar niet de manier waarop zij de emperan¹⁰ bevuilden. Wij kinderen leerden toen, dat men niets voor niets krijgt. Wilden wij duiven hebben, "best" zei mijn vader, maar dan ook de gehele zorg ervoor. Het voeren, het schoonhouden van de duiventil en de overloop, die behoorlijke afmetingen had, was voor onze rekening. En wij moesten niet proberen daarvoor de hulp van de bedienden in te roepen. Mijn vader had zo zijn straffe methoden om ons verantwoordelijkheidsbesef bij te brengen.

Bij het opgroeien veranderde natuurlijk ook ons spel. Wij hadden het geluk, dat voor ons huis de weg doodliep en eindigde bij een kleine kali¹¹. Veel verkeer kwam er dus niet langs. Hoe vaak hebben wij op dat gedeelte van de straat niet het "Wij zijn arme, arme, arme, wij zijn rijke, rijke, rijke enz., ach, U kent het wel, gespeeld.

Vaak ook gingen wij naar de parken die Bandoeng rijk was. Naar het kleine park dat de naam "IJzermanpark" droeg, met zijn pergola's. Naar het grote park, dat, meen ik, het Jubileumpark heette, waar wij tussen de tjemara's¹² zo heerlijk verstoppertje, krijgertje en derde man speelden, of ons zo maar van de met tjemara-naalden bedekte hellingen naar beneden lieten glijden.

Al met al zijn onze kinderjaren kostelijk geweest, ondanks kinderverdriet, dat ook wij heus wel kenden. Hoe rijk en afwisselend was onze jeugd en hoe weinig eigenlijk hebben wij bewust gewaardeerd de kostbare gaven van het onvergeloofbare weldadige tropische klimaat?

De zonneschijn was voor ons iets zo vanzelfsprekends, zij hoorde eenvoudig bij ons leven en als ik nu mijn man en zonen 's avonds bij de televisie aandachtig en verwachtend zie kijken naar de weerman, die op Europa's kaart goochelt met depressies, vorst, bewolking, regen, sneeuw en bitter weinig zonneschijn, dan denk ik soms als een klein kind: "kwam er maar een toverfee en bracht zij voor ons de tropenzon mee".

Familie Schreiber in Badoeng: Guus (1922), Daan (1927), Hugo (1886), Andre (1924), Martha (1918), Pauline (1895). Bron: familiealbum

¹⁰ Voorruimte

¹¹ Beek

¹² Boom/struiksoort zonder bladeren, zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Casuarinaceae>

Bakvisjaren

Als enigst meisje thuis, met drie jongere broertjes, was het niet te verwonderen, dat ik op mijn dertiende jaar nog vliegerde, ongeveer wist hoe glastouw gemaakt werd, kon tolleren en knikkeren en af en toe een job had als keeper. Mijn broertjes van hun kant waren stevig ingewijd in het bikkelen, kenden de regels van het edele boter- melk- en kaas-spel en waren vaak mijn partners bij het touwtje springen. Overigens duurden die periodes bij hen niet zo heel lang; bij de een na de ander kwam al gauw de jongenstrots in opstand en vertikten ze het verder nog aan die meidenspelletjes mee te doen. En mijn interesses? Och, die gingen zo langzamerhand ook andere richtingen op. Ik kan echter niet zeggen, dat ik altijd andere meisjes van mijn leeftijd heb kunnen bijbenen. Onder andere ben ik nooit erg handig geworden in specifiek vrouwelijke zaken, zoals daar zijn: zelf je haar doen, feilloos make-up opbrengen en wenkbrouwen epileren. Wat dat betreft ben ik voor mijn man een dure vrouw geworden. Ik moet namelijk nu nog om de haverklap naar de kapper.

Ik geloof dat voor de meeste kinderen het verlaten van de lagere school een definitief einde van hun echte kindertijd betekent, niet alleen door de veel grotere dosering lessen en huiswerk die zij te verwerken krijgen, maar ook door het feit, dat zij ineens helemaal apart komen te staan, tussen de kleine kinderen en de volwassenen in. Dit laatste veroorzaakte in het begin, behalve geestelijke eenzaamheid, ook een behoorlijke verwarring en het duurde, tenminste bij mij, geruime tijd voordat ik een eigen draai te pakken had.

Of ik nu in die tijd balsturig was of gewoon maar lui, weet ik niet meer, maar toen ik na de zevende klas van de lagere school in de eerste van de driejarige meisjesschool der Zusters Ursulinen¹³ te Bandoeng terecht kwam, bleef ik prompt in de eerste klas zitten. De verbazing

¹³ Deze school, St. Angela, was een driejarige HBS en stond bekend als zeer religieus. Het gebouw staat er nog steeds. Volgens berichten in de lokale krant is Martha in 1933 bevorderd naar de tweede klas en een jaar later naar de derde klas.

van mijn vader was groot, hoewel hij toch voorbereid moet zijn geweest, door de slechte rapporten die ik thuisbracht en het scheelde maar een haar of ik was op de Mulo beland, die, tussen haakjes, prima was hoor. Maar goed, ik mocht dan de eerste klas overdoen, onder de strenge voorwaarde dat ik er dit keer geen potje van zou maken.' Dat tweede jaar heeft mij zodanig geheugd, door mijn vaders strenge toezicht op mijn huiswerk en het daardoor mislopen van gezellig 's middags fietsen met vriendinnen enz., dat ik zonder brokken ook door de twee volgende klassen rolde.

St, Angela school van de Zusters Ursulinnen, naast het Pieterspark in Bandoeng (Bron: [dossiermap Julie van der Steur](#))

Toch heb ik reuzegezellige schooljaren gehad, ook al waren wij alleen met meisjes onder elkaar. In de eerste klas kregen wij de drie talen Engels, Frans en Duits, tegelijk op het programma, daarbij de nodige andere vakken. Nu waren ons van het Frans de allereerste beginselen al in de van de lagere school bijgebracht en met *le père* en *la mère*, *le fils* en *la fille*, hadden wij dus een voorsprong op Engels en Duits. Laat nu voor velen van ons toch de Franse lessen de moeilijkste geweest zijn. En wij hadden nog wel de geduldige Mère Marie, zelf Française, die in haar verfranste hollands probeerde ons haar werkelijk mooie taal te leren. Zij was niet jong meer, Mère Marie, maar wel erg jong van hart. Zij kon onze grappen verdragen en zij werd niet boos, als wij eens lachten om haar woordkeus. Zij had ook een bijzonder groot hart. Zij was degene, die mijn vriendin Noes en mij probeerde te troosten en op te beuren, toen wij allebei eensgezind dat eerste jaar bleven zitten. Zij werd later wel strenger, Mère Marie, en tijdens de lesuren in de derde klas was zij beslist niet voor de poes.

Ook de voorbereidingen voor het examen regeerde zij met strenge hand. Dikwijls liet zij ons na schooltijd terugkomen, voor de uittreksels uit de verschillende bibliotheekboeken, voor extra conversatielessen, enz. En ik heb haar gelukkig toch niet beschaamd, ook al vond ik haar mooie taal niet gemakkelijk te leren. Voor Engels hadden wij Mère Agnès; zelf ook Engelse, had ook zij een geïmproviseerd taaltje. Zij was ouder dan Mère Marie, zag er ook

niet zo vriendelijk uit, maar ik geloof wel, dat zij evenveel van ons hield. Ik heb wat afgelachen in die beginperiode van Engelse conversatielessen. Wij moesten kleine schetsjes opvoeren, om de meest gangbare zinnen onder de knie te krijgen, zoals: de leden van een huisgezin voorstellen, een winkeljuffrouw en haar klanten, of zo maar een mevrouw met haar visite. Die eerste tijd begrepen wij Mère Agnès nog niet zo goed en zij van haar kant kon zich niet voorstellen, dat wij moeite hadden met de eenvoudigste beginselen van haar taal. Dat is later wel anders geworden. Hoe goed herinner ik mij nog het toneelstukje, dat zij regisseerde, een complete zigeuner bedoening, met kaartlegsters en waarzegsters, waarvan mijn moeder nog een foto moet hebben, als zij die tenminste niet is kwijtgeraakt. Een foto van een clubje van vier of vijf meisjes in zigeuner pakjes, die onze kennissen direct de uitspraak ontlokte, dat wij hele jongedames geworden waren.

Er waren bij ons op school nog vele andere mère's, een lerares voor plant- en dierkunde, voor wie ik een echte meisjesadoratie opvatte, een lerares aardrijkskunde en de gemoedelijke leraar Duits. Met tussenpozen hadden wij ook nog twee mannelijke leerkrachten voor lichamelijke opvoeding. Dat er mannelijke leraren waren op deze meisjesschool der Zusters Ursulinmen heb ik altijd merkwaardig gevonden en ook hevig modern ten opzichte van de vele strenge regels waaraan wij ons te houden hadden. Zo luidde een van de voorschriften "lange kousen dragen". En aangezien de nylons nog niet uitgevonden waren, mijn moeder en met haar vele andere moeders de zijden te duur vonden, hulden de meesten van ons hun uitgegroeide spillebenen in tamelijk dikke kousen van een onbestemde, rossige kleur. Wij hadden ook een speciaal gymtenue: witte blouse, donker plooirokje en onder het plooirokje een soort pofbroek, met streng gesloten pijpen tot aan de knie.

Het was ook de tijd van de jurkjes zonder mouwen en de bolero's. Nu bleek onze ongemengde school een grote attractie te vormen voor opgroeiende jongens. Er stonden tenminste altijd groepjes van hen te wachten buiten het hek, tegen de tijd dat de lessen afgelopen waren. Niet altijd hoorden zij bij een van ons. De meesten stonden er zo maar te kijken en stoer te doen, om de aandacht te trekken. De zusters nu hadden het speciaal op dit gedoe niet begrepen en zij letten er scherp op, dat wij onze ijdelheid niet botvierden en de zedige bolero's aanhielden, tot wij tenminste buiten hun terrein waren. Wij hebben vaak om deze dingen gelachen en wij hebben, toen wij ouder werden, er ons ook wel aan geërgerd. Maar toch, hoe diep moet ik het in mijn wezen opgenomen hebben, want eerlijk, ik vind dat zij in verschillende opzichten beslist gelijk hadden. Men mag mij een ouderwetse vrouw vinden, maar als ik nu de zo vaak bewust uitdagende kleding zie waarin onze jonge meisjes rondlopen en hun nonchalante, dikwijls onvrouwelijke manier van doen opmerk, hoop ik oprecht, dat mijn jongens eens zullen trouwen met meisjes, die innerlijk en uiterlijk vrouwen zijn in de meest waarachtige betekenis van het woord.

Als alle opgroeiende kinderen probeerden wij natuurlijk op school variatie te brengen in de gewone gang van zaken. Ieder deed dat op haar eigen manier. Wij tekenden caricaturen van de leerkrachten en gaven hen bijnamen. Wij smeten briefpropjes naar elkaar toe met hartsgeheimen, of zo maar wat onzin er in en wij gedroegen ons vaak kinderachtiger dan wij ooit op de lagere school gedaan hadden. Ook de zusters vonden ons blijkbaar niet altijd groot. Op vijf december tenminste stuurden zij ons met zijn allen de grote zijtuin in, lieten een stelletje meisjes-Pieten op ons los en sloten de tuindeur. Dan moesten wij rennen om buiten het bereik van de sapoe lidi's¹⁴ te blijven. Zij sloegen raak en hard hoor.

¹⁴ Handbezem

Er zaten leuke en minder leuke meisjes in de klassen, gesloten en vlotte types waren er bij; wij plaagden en werden geplaagd, wij lachten er om, of wij werden kattig; ja, wij waren echte wisselvallige bakvissen. Op zekere dag moesten wij bloemen meebrengen voor de plantkundeles. Wij hadden erg onze best gedaan en een behoorlijke verzameling meegebracht. Wij zaten al lang rustig in de banken, toen wij ontdekten, dat een van ons nog ontbrak en ik begon mij al af te vragen of zij schoolziek was toen zij er aan kwam. Zij torste een enorme zonnebloem met reuzenstengel en al. Nu lachen bakvissen graag, en wij lachten ons tranen om dat zotte gezicht. Wij verwachtten ook een heleboel van de reactie van onze lerares en kregen inderdaad het volle pond. Zij hield van kinderen, weet u, zij gunde ons het pretje en lachte hartelijk mee. Tenslotte was het toch een bloem, als was zij dan wat groot uitgevallen. Het meisje in kwestie was beslist het leukste kind uit onze klas, zij zat altijd vol grappen en zij was nooit vervelend, en vooral, zij was eenvoudig en oprecht. Ik heb in haar nooit die vaak hinderlijke bakviseigenschappen kunnen ontdekken, die mij in anderen zo hevig irriteerden en die ikzelf toch in hoge mate bezat.

Wij werden van kleine bakvissen grote bakvissen en kregen zo onze bredere kijk op wat wij toen het leven noemden. Wij lasen boeken met happy end, maar waren ook erg gesteld op een droeviger inhoud. Ik heb tranen gestort over Top Naeff's "School-idyllen" en ik leefde hevig mee met "Joop Terheul". Nu nog kan het lezen van Cissy van Marxveld's "Zomerzothed" een totaal verregende zomerdag voor mij genoeglijk maken. Een van de prettigste lesuren vond ik het handwerkuurtje, niet omdat ik zoveel van naaien of borduren enzomeer houd, maar omdat er in dat uurtje voorgelezen werd. En daar houden zelfs grote kinderen van. Het was een heel jong zusterke, onze handwerklerares en zij las ons voor uit typische jongemeisjesboeken. Zij had een voorkeur voor Ems van Soest en wij wachtten, geloof ik, allemaal, altijd met spanning op het laatste hoofdstuk. Maar zij werd nooit verlegen, zij bloosde niet en zij las zich dapper door de huwelijksaanzoeken, omhelzingen en kussen heen. Dat vond ik altijd geweldig. Op die leeftijd had ik haar dat niet nagedaan, voor een klas vol jonge meisjes met kritische ogen en oren.

Wij moesten 's morgens vroeg op school zijn, maar de middagen waren vrij en de heerlijke fietstochten die ik gemaakt heb, met of zonder vriendin, het zo maar gezellig wandelen of winkelen met mijn moeder, alles had zijn eigen bekoring, ook omdat speciaal Bandoeng een heerlijk klimaat heeft.

Mijn eerste avondjaponnetje, hoe goed herinner ik mij het. Het was zachtgeel van kleur, en had een geschulpte zoom en ik droeg het voor het eerst op ons schoolfeest. Mijn moeder maakte meestal zelf haar japonnen en de mijne; voor de jongensklleding kwam op gezette tijden onze djait¹⁵, die oud en eigenwijs was en geregeld op haar toch goedmoedige manier met mijn moeder overhoop lag. Wij gingen eenvoudig en niet duur gekleed, dat kon daar allemaal gemakkelijk. Door de week liepen mijn broertjes en ik op linnen schoenen met rubber zolen, wij zouden ze nu gympjes noemen, alleen hadden die van mij een bandje in plaats van veters; ook dat kon allemaal in ons oude Indië. En wat kostten zij? Echt, dat weet ik niet meer, maar de spullen in de Japanse winkels waren erg goedkoop. Toko Sakura in Bandoeng had de afmetingen van een flink warenhuis en je kon er zowat alles kopen, van batterijen, kinderspeelgoed tot huishoudelijke en herenmodeartikelen toe. Als ik hier in Holland nu in onze kasten kijk en de overbeladen kapstok zie, moet ik vergelijkingen maken. Wat een hoop geld heeft een mens hier nodig om de vier seizoenen van het Hollandse klimaat op te vangen, Nog afgezien van de brandstofrekeningen, extra vitaminepillen en

¹⁵ Naaister

levertraan. Overigens vind ik dat eeuwige shawl om, hoed op, mantel aan, zodra je de deur uit moet, helemaal niet leuk. Waar blijft onze typisch Indische heuploop onder die wijde swagger modellen? Ik ben nu eenmaal niet slank genoeg meer om getailleerde mantels te dragen. Heus, Indische vrouwen zijn veel aardiger om te zien in zomaar een gezellig japonnetje of pakje.

Wij meisjes hadden natuurlijk ook onze "beste" vriendinnen, al wisselden wij nogal eens, want bakvissen konden erg wispelturig zijn en vaak hele lange tenen hebben; soms ook waren wij zo maar jaloers om het een of ander en dan was de vriendschap een tijdje van de baan. Maar ik geloof wel, dat de meesten van ons gezond verstand genoeg hadden, om na verloop van tijd eigen fouten en tekortkomingen in te zien, en zij zo sportief waren om dat te tonen ook.

Met ons hele gezinnetje maakten wij in de vakantie dikwijls flinke tochten en dan gingen wij niet met een auto, want die hadden wij niet, ook niet met demmo¹⁶ of opelette¹⁷, maar lopend of half om half fietsend en lopend. Zelfs naar Tjimahi¹⁸ gingen wij wel te voet heen en terug. Voor de aankomst van de Uiver liepen wij ook naar het afgestampt volle vliegveld Andir en kregen zowaar nog plaatsen vooraan ook. Het is voor ons een gebeurtenis van jewelste geworden.

Aankomst Uiver in Bandoeng op 22 oktober 1934 tijdens de London-Melbourne race (Bron: [Pinterest](#))

Wij verhuisden ook nog al eens en een vast onderdeel van die verhuizingen waren de slamatans¹⁹ voor het personeel. Tegen dat gebruik in ons moederland verzette zelfs mijn vader zich niet, ofschoon hij altijd zijn hoofd schudde over zoveel onzin, en ik geloof ook, dat

¹⁶ Soort rijtuig-brommer: <https://javapost.files.wordpress.com/2011/12/demmo1.jpg>

¹⁷ Eenvoudig type Opel, gedeeltelijk gefabriceerd in Meester Cornelis

¹⁸ Plaats ten noordwesten van Bandoeng, waar later een groot burgerkamp voor mannen zou komen.

¹⁹ Gemeenschappelijk feestmaal

hij het jammer vond van het geld, dat er voor uitgegeven werd. Maar, 's lands wijs, 's lands eer, nietwaar? Hier in Holland gooien wij dure champagneflessen stuk tegen boten en noemen dat dopen, en wij hijsen de vlag zodra er een dak op een nieuw gebouw verrijst.

De tijd kwam ook dat wij opgroeiende kinderen hevig belang begonnen te stellen in de film en alles wat daarbij kwam. Ik had natuurlijk al eerder kennis gemaakt met de "sprekende film", maar daar vond ik toen nog niet veel aan. Het was er een uit een serie en liet pionniers zien, die in hun huifkar karavaan door Indianengebied trekken en prompt en afdoend werden overvallen. Een hoop geschreeuw, geschiet, branden, aangevuld door Wild-West kreten uit de zaal, alles bij elkaar een ongelofelijke warboel, met op het spannendste ogenblik "einde van het zoveelste deel". Neen, het kon mij echt niet bekoren.

Maar later kwamen de films met Charles Farrell en Jeanet Gaynor, met Liran Harvey en Billy Fritsch, de kleine Shirley Temple, Deanna Durbin en niet te vergeten Marlene Dietrich. Van mijn ouders mocht ik toen nog niet naar Marlene's spel gaan kijken, maar ja, hoe gaat dat, nieuwsgierig als ik was ben ik toch een keer clandestien gegaan; nou, ik was er echt niet ondersteboven van. Ik vond haar toen alleen maar een aanstellerige, en een beetje rare vrouw, met slaperige ogen en een lelijke stem. Pas toen ik veel ouder was heb ik Marlene als filmactrice leren waarderen. Bandoeng telde in die tijd vijf normale en twee zogenaamde openlucht-bioscopen, dat wil zeggen, dat deze laatsten alleen overdekt - en voor ons hele gezin streng verboden waren; trouwens van de vijf anderen waren er twee ook nog taboe voor ons. Dat waren de Oriental en de Roxy. Slechts bij hoge uitzondering mochten wij naar dit drietal gaan en dan nog alleen naar de middagvoorstellingen. De drie anderen heetten "Elita", "Luxor" en "Concordia", en die waren in de ogen van mijn ouders wel netjes genoeg, geloof ik.

Wij verzamelden ook toen foto's van filmsterren en sigarenbandjes. Dat was werkelijk een rage, die sigarenbandjes-hobby. Presenteerbladen werden ermee bekleed, onder glas prijkten zij op tafelbladen en er was een drukke ruilhandel in. Wij hadden ook onze afwisselende filmliedes. Ik was weg van Charles Farrell, maar Willy Fritsch mocht er ook wezen en Ramon Navarro's "Ben Hur" heeft mij slapeloze nachten bezorgd. Mijn oudste broer had later Deanna Durbin in diverse poses boven zijn bed hangen en hield er nog een dik plakboek op na.

Wij beleefden natuurlijk ook onze meer reële kalverliedes, al was ik zelf daarmee wel aan de late kant. Ik had zoveel andere dingen om over te denken. In die dagen koesterde ik wel romantische ideeën, maar ik had er nauwelijks tijd voor; ik had namelijk twee toekomstdromen, die ik tegelijk dacht te kunnen verwezenlijken. Ik wilde onderwijzeres worden en ik wilde ook dichteres worden. Ja heus, ik dacht, dat ik via St.Nicolaasrijmpjes en een handvol bakvisgedichtjes mijn tweede ideaal kon bereiken.

Maar het kwam wel anders uit. Het leven geeft immers alleen wat het voor een mens in petto heeft en met diens dromen houdt het gewoonlijk bitter weinig rekening. Door verschillende omstandigheden ben ik geen onderwijzeres geworden en voor mijn andere ideaal kwam wel meer kijken dan wat romantisch gedwee. Ook dat heb ik niet kunnen bereiken.

Toch zou ik geen van die jaren tussen dertien en achttien hebben willen missen. Zelfs mooie dromen die niet uitkomen, zijn eens mooi geweest. Die jaren, waarin de jubelstemmingen vlak naast de neerslachtige lagen, waarin wij in hetzelfde uur egoïstisch konden zijn en blakend van naastenliefde, het ene moment dolblij waren met een liefkozing van onze ouders en het volgende ogenblik obstinaat tegen hun leiding ingingen; die jaren, waarin wij

stap voor stap onze weg door het leven zochten, dikwijls onzeker, vaak ook zelfgenoegzaam, zij zijn het werkelijk waard om tot het laatste ogenblik in onze herinnering bewaard te blijven. Zij vormden immers het sluitstuk van onze jeugd. En als wij die jeugd dan nog hebben mogen doorbrengen in het oude Indië, mensen ... wat zijn wij dan toch rijk geweest.

Pittik

Jij was officieel onze baboe-anak, maar je was nog veel meer. Jij voedde samen met mijn ouders ons kinderen op. Mijn vader had een druk leven en kon maar weinig tijd voor zijn kinderen vrijmaken en mijn moeder had ook zo haar bezigheden, maar jij was er altijd. Hoe was jouw eigen leven eigenlijk? Ik heb het nooit geweten, of je getrouwd was, of je kinderen had. Je scheen niet veel om je eigen familie te geven en zij niet om jou. Maar wij hielden erg veel van je. Wij hebben nooit afstand van je kunnen doen, zelfs niet toen je dood was. Je bent een deel van onszelf geworden. Als ik nu terugkijk naar mijn kindertijd en mijn jongemeisjesjaren, zie ik jou, Pittik.

Je was even belangrijk voor ons als onze ouders. Samen met mijn moeder leerde jij ons lopen. Van mijzelf herinner ik mij dat natuurlijk niet meer, maar mijn broertjes heb ik vaak hun eerste, aarzelende pasjes zien doen vanuit mijn moeders armen naar de jouwe. Mijn moeder zei altijd dat kinderen van vallen groot werden. Ik geloof niet, dat jij diezelfde mening was toegedaan, want als mijn broertjes, onzeker als zij toen nog waren, dreigden te vallen, was jij er direkt bij en ving ze op. Je hebt ons alle vier in je slendang²⁰ gedragen, zelfs toen wij al konden lopen. Mijn vader en moeder vonden dat niet goed; als wij lopen konden, moesten wij ook lopen en niet als baby's gedragen worden, en wij werden ook te zwaar, zeiden zij. Maar wij vonden het wat leuk als je ons zo verwende. Jij speelde met ons en was dan een duizendkunstenares. Je kon voor ons tekenen, papieren steken en bootjes vouwen, matjes vlechten en kralen rijgen tot de mooiste kettingen, armbanden en ringetjes. Je knikkerde met mijn broertjes, leerde hen vliegers maken en duwde ons op bij het schommelen. Je bikkelde met ons en was er ongeloofelijk vlug in. Dikwijls ook knipte en naaide jij mijn poppenkleertjes, als mijn moeder er geen tijd voor had. Later wilde jij, dat ik dat zelf leerde en je hielp mijn onhandige vingers bij dat, voor mij toen nog zo moeilijke werkje. Je speelde ook krijgertje met ons, verstoppertje en Jan Huigen in de Ton, kruip door sluip door en zakdoek leggen. Jij kende praktisch alle kinderspelen.

Op onze verjaardagen hielp je met versieren, je zoog op lollies en kauwde Haagse hopjes, hoewel je die eigenlijk niet lustte; je wekte ons met "Lang zal je leven in de gloria" en bij het hiep-hiep-hoera gaf je ons een van je zeldzame "neuszoenen". Wat vreselijk jammer, dat wij daar later te groot voor moesten worden.

Als je jouw kennissen in de kampong ging opzoeken, mochten wij meestal mee. Die visites zal ik nooit vergeten. Jouw kennissen waren hartelijk en gastvrij; altijd stond er wel een stopfles met snoep. Een van je vriendinnen woonde "deftig", haar huisje had half-hoge stenen muren in plaats van alleen maar wanden van bilik. Zij bezat twee oude schommelstoelen en een tafel met marmeren blad, waar zij erg trots op was, want die had zij van haar njonja²¹ gekregen en zij wilde altijd, dat wij kinderen op die stoelen gingen zitten,

²⁰ Draagdoek

²¹ Europese dame voor wie men werkt; komt van het Chinese woord "njonjah", dat "getrouwde vrouw" betekent.

maar wij vonden het veel gezelliger bij jullie op de bale-bale²², of zo maar op de grond. Hoe vaak ook heb ik daar niet gesmuld van rode rijst met een stukje zoute vis en sambal? Ik weet het niet meer, maar ik zou nu graag een luxe maaltijd in een duur restaurant willen geven voor zo'n gezellig etentje op de mat bij jouw vriendinnen. Jij was er werkelijk altijd. Je leerde mij "keukentje spelen" op de kleine aarden anglo²³, die je me gaf op mijn verjaardag. Hoe oud was ik toen? Och, wat doet dat er ook toe. De kleine anglo is gebroken, zoals zoveel in het leven breekt. Toen troostte je mij; nu in zorg en strijd geeft de gedachte aan jou in mijn jeugd mij nog vaak de steun die ik nodig heb.

Als wij ziek waren losten mijn moeder en jij elkaar af bij de verpleging. Jij was het ook, die bij al je werk voor ons, kinderen, voor mijn moeder zorgde, toen zij in Soerabaja zo ernstig ziek werd. Er was iets vreemds met die ziekte van mijn moeder, de dokter wist er tenminste geen raad mee. Toen liet je iemand komen, een oude man. Hij kwam en deed iets, ik heb nooit geweten wat hij deed, maar mijn moeder werd beter en ik ben er jou nu nog dankbaar voor.

Ook voor mijn ouders hoorde je bij ons gezin, en zij behandelden je daar ook naar. Nog herinner ik mij de jalousie van kokki en baboe-tjoetji, wanneer met Lebaran, de mooiste sarong en kabaja²⁴ voor jou waren. Dan mopperden zij: "Het minste werk en toch de mooiste kleren". Maar je had niet het minste werk. Het opvoeden van kinderen is geen gemakkelijke taak, en jij kreeg, net als onze ouders, menige brutaliteit van ons te slikken. Maar hoe pedagogisch verantwoord strafte je. Wilden wij brutaal zijn? Goed! Maar dan negeerde je ons en dat konden wij niet hebben. Wij liepen je net zo lang voor de voeten, tot je ons weer zag, en alles meer goed was.

Je wandelde ook veel met ons, meestal naar een park of langs stille wegen. Je hield er niet van om met kinderen door drukke straten te lopen. Je leerde ons, nog voor wij naar school gingen, de planten en de bomen kennen. Je wees ons de kembang sepatoe²⁵ en vertelde er een mooi verhaal bij. Je had altijd een paar puntzakjes bij je. Ze waren bestemd voor de kleine witte bloempjes, die wij opraapten, voor de rode pitjes, die wij vonden en ook voor kleine, aardig gevormde steentjes. Die pitjes en die steentjes stelden later bij het winkeltje spelen ons kleine en grote geld voor. Van de bloempjes regen wij slingers en een deel daarvan stopte jij tussen je onderlijfjes, je sarongs en kabaja's in je klerenrek.

Toen ik opgroeide en het huiswerk een groot deel van de middag opeiste, mocht ik niet meer met jullie mee. Jij ging dan met mijn drie jongere broertjes en ik bleef verdrietig zitten leren. Dan kwamen jullie thuis en of je het begrepen had. Je kwam altijd naar me toe en vroeg of ik al veel geleerd had. Je vertelde mij dan hoe graag jij zelf naar school had willen gaan en pienter worden. Och, Pittik, geen school ter wereld kan een mens jouw knapheid bijbrengen. Je was een uitermate knappe vrouw, want je was een zegen voor anderen.

In mijn jongemeisjestijd kende jij mijn korte verliefdheden en je leefde er hevig in mee. Als een jongeman je niet aanstond, kon niets je ervan weerhouden hem dat te tonen ook. En ik zal nooit vergeten hoe ik op slag genas van een van mijn liefdes, toen "hij" durfde beweren, dat wij toch zo'n mispunt van een meid hadden. Heb je dat geweten, Pittik? Je liep daarna zo stralend rond, en je had gelijk want "hij" was niet veel zaaks.

²² Rustbank, eenvoudige bank van hout en bamboe

²³ Vuurpotje

²⁴ Traditioneel kleding van de Indonesische vrouw: doek als rok gevouwen (sarong) en witte katoenen blouse (kabaja)

²⁵ Chinese roos, zie https://nl.wikipedia.org/wiki/Chinese_roos

Ik weet zeker, dat je van ons kinderen alle vier hield, maar je was toch menselijk genoeg om wel eens een uitzondering te maken. Mijn oudste broer, die bijna zeven jaren na jouw heengaan²⁶ stierf in een kamp op Celebes, was het die de grootste plaats innam in jouw hart. Dat bleek zo vaak, hoewel je werkelijk handig was in het camoufleren daarvan. Had hij bijvoorbeeld zijn zinnen gezet op een bepaalde route voor onze wandeling, dan wist jij mijn jongere broertjes en mij ervan te overtuigen, dat het inderdaad een prettige wandeling zou worden, en mijn oudste broertje kreeg zijn zin. Ik ben er heel dankbaar voor dat in zijn veel te korte leven ook jij was, die van vier kinderen hield, maar van hem het allermeeest en hem dat toonde ook.

Toen je ouder werd ging je aan astma lijden en in de loop der jaren kwamen de aanvallen met steeds kleinere tussenpozen en steeds grotere hevigheid. Toen hebben wij kinderen je schandelijk in de steek gelaten. Met het egoïsme van gezonde kinderen hadden wij een afkeer van ziekte, en wij wilden niet naar je toe. De keren, dat mijn moeder ons dwong naar je toe te gaan, vluchtten wij zo gauw mogelijk weer weg uit je kamer. Maar wij wilden je ook niet zien in je benauwdheid, snakkend naar adem. Maar wat hebben wij om jou gehuild. Je hebt niet half geweten, hoeveel verdriet wij om jou hadden. Grote mannen huilen niet, zegt men, maar ook mijn vader hield van je zoals wij deden. Als totok²⁷ dertig jaar in Indië, nooit aan het echte Indische gewend geraakt, kon hij verschillende dingen niet uitstaan. Zo mochten wij nooit in huis de volgens hem stinkende doerian²⁸ eten; dat moesten wij in de bijgebouwen doen, want hij verafschuwde ze. De sterke reuk van de speciale sigaretten voor astmalijders, die jij moest roken, moet voor hem verschrikkelijk geweest zijn, maar hij vergat nooit je in je kamertje op te zoeken en hij vergat ook nooit die sigaretten voor je te kopen.

Toen het heel erg werd wilde je terug naar de kampong, dat heb ik nooit begrepen. Je hoorde toch bij ons, maar je wilde daar sterven, zei je. Toen zijn wij wel naar je toe gegaan. Je was daar zo onherroepelijk van ons weg. Thuis was je tenminste nog bij ons, al durfden wij niet naar je toe. Maar toen was je weg en wij wilden je terug hebben. Hoe vaak heb ik niet bij je gezeten en vond ik, dat je alweer lichter geworden ras, wanneer ik je probeerde overeind te helpen bij een benauwde hoestbui. Toch stierf je alleen, er was niemand bij je, zo werd ons verteld. Ik hoop dat je aan ons gedacht hebt in je stervensuur, dan moet je onze liefde gevoeld hebben.

Toen je begraven werd moesten wij afscheid van je nemen, maar wij hebben het niet gedaan, wij hebben het nooit gedaan, je bleef immers een deel van onszelf. Ook mijn vader heeft in de laatste dagen van zijn leven nog aan jou gedacht. Mijn moeder, zijn jongste broer en ik mochten nog enkele weken bij hem zijn, toen hij doodziek uit het interneringskamp kwam, dus wij weten het. En ik weet ook, dat jullie nu bij elkaar zijn. Jij Pittik, als Mohammedaanse vrouw bij jouw Allah, mijn vader en broer bij dezelfde God. En als het kind, dat ik ondanks mijn leeftijd ergens nog gebleven ben, als dat kind vraag ik jou: "Blijf bij hen Pittik, opdat wij eens allen weer bij elkaar zullen zijn".

Naar de derde waterval van Dago

Toen wij kinderen groter waren en geacht werden uitstekend onze benen te kunnen gebruiken, ging er geen grote vakantie voorbij zonder een tocht naar de derde waterval van

²⁶ Pittik zal dus ongeveer in 1938 gestorven zijn.

²⁷ Volbloed Nederlander, zie ook Hfst. Voorspel

²⁸ Stekelige vrucht, zo groot als een rugbybal, "stinkvrucht"

Dago. Ik bedoel hiermee niet de meest bekende en beroemde in de onmiddellijke omgeving van Bandoeng. Dago bezit meerdere watervallen. Of de betiteling "derde" juist was, weet ik niet, maar in ieder geval noemden wij hem zo. Wij zijn natuurlijk ook wel eens naar de beroemde waterval geweest, maar die trips waren ons toch te kort en vooral te geciviliseerd.

In de naaste omgeving van die waterval stond een soort theehuis, dat meestal druk bezocht werd. Daar gingen wij bijna nooit in. Ten eerste kwam het hele geval ons dan veel te duur uit en ten tweede picnicten wij liever in de vrije natuur, zonder een troep mensen om ons heen, dan te zitten in een, voor die tijd moderne gelegenheid, die net zo goed ergens aan Bandoengs drukke Braga-weg had kunnen staan. Nee, op mooie vakantiedagen liepen mijn moeder, mijn broertjes en ik graag een stuk verder weg en hoger op, nog voorbij de waterkrachtcentrale, naar Dago's derde waterval.

Onze tochten hebben altijd veel geleken op een fikse marsoefening van de infanterie en in het begin gingen wij ook net zo zwaar bepakt op pad. Tot die gezegende dag, waarop ik de waroeng²⁹ ontdekte. Die hadden wij nooit eerder gezien, omdat zij wat van het gebruikelijke pad af lag en nog verstoppertje speelde achter de bomen ook. Maar, ik kijk graag om mij heen en ik heb mij altijd geboeid afgevraagd hoe de dessa-mensen het gedaan kregen om in vlotte pas met hun zware pikoelans³⁰ de steile paadjes af te komen, zonder brokken te maken.

Die bewuste dag dan, waren wij heel vroeg in de morgen van huis gegaan en wij kwamen op een gegeven moment kennelijk de voorhoede tegen. Het viel mij op, dat de mannen in plaats van door te lopen, eensgezind van het pad afweken en tussen de bomen verdwenen. Ik ging dezelfde richting op en omdat ik voorop liep, gingen wij allemaal de mannen achterna, en ik ontdekte de waroeng. Nu ben ik thuis altijd een buitenbeentje geweest wat eten betreft; ik at liefst de boel pittig en als ik de kans kreeg ruilde ik mijn portie graag met die van een van de bedienden. Dus juichte ik toen ik die mannen aan hun ontbijt zag. En mijn broertjes, die thuis gewend waren aan - en tevreden met - een praktisch ongekruidde uitgave van de Indische rijsttafel, mijn broertjes juichten mee. Hoe veranderlijk zijn kinderen!

Mijn moeder probeerde nog ons te wijzen op alles wat wij zelf meegenomen hadden, van brood met koek tot krentenbollen toe. — maar met een stem tegen vier maakte zij niet de minste kans. Mijn moeder zag, behalve het lekkers, ook de vliegen. Maar wat deerden ons kinderen, die vliegen? Die zagen wij immers overal en wij leefden nog niet in de tijd van schoolartsen en om de haverklap een prik. Dus schikten de mannen een eindje op en wij schoven naast hen op de ruwe houten plank op poten. Wij zaten lekker fris, want het optrekje bestond uit twee wanden van bilik en een atappen³¹ dak; voor- en achterwand ontbraken. Het was geweldig, zoveel verschillende heerlijkheden als die kleine waroeng in de vroege morgen al bevatte; de eigenaars moeten beslist nachtwerkers geweest zijn. Wij namen tenminste rustig de tijd om te kiezen, zelfs mijn moeder, en wij kregen ons deel van de rijst met bijgerechten, de ketan³², de getoek³³, pisang goreng, de rempejek³⁴ en noem maar op.

²⁹ Kleine winkel/restaurant, een belangrijk onderdeel van het dagelijkse leven in Indonesië

³⁰ Draagjuk

³¹ Atap = dak van palmladeren

³² Kleefrijst

³³ Javaanse cassavekoeken

³⁴ Gekruide pindakoeken

Bij volgende gelegenheden sjouwden wij van huis uit nog maar een derde deel van de gebruikelijke voorraad mee. En dat derde deel bestond dan nog voornamelijk uit flessen met koude thee en limonade, want tot dranken uit de waroeng is mijn moeder nooit te bewegen geweest. Zonder waterleiding was voor haar gezond drinken niet denkbaar. Onze tochten werden er nog avontuurlijker door. Wij ontbeten voortaan in de waroeng, sloegen voor een uitgebreide lunch mondvoorraad in en kwamen op de terugweg nog eens ons dessert ophalen. Wat zou ik je graag hier in Meppel zien staan, kleine waroeng.

Hoe goed herinner ik mij nog die ene keer, dat mijn tante mee ging. Onze tante was dik en zij was sportief. Zij slikte met de ketan de waroeng en zij liep een beetje amechtig, maar blij met ons mee. Als altijd genoten wij uitbundig. De geleidelijke overgang van eenvoudige landelijkheid naar jungle was gaaf en volkomen. Onkruid? Onzin! Dat zie je alleen in stadstuintjes, tussen keurig aangelegde bloemperken en dergelijke. Maar hier was alles één geheel. Het eenvoudige gras vonden wij even mooi als de prachtige boomvarens hogerop. En wij keken met evenveel plezier naar de kleine mimosa invisa als naar de wilde orchideeën. God schiep de aarde, zo leerde men ons en hopelijk is er voor ieder mens een plekje grond, maar toch, ondanks al onze waandenkbeelden omtrent rassen en standen, toch moet Hij hen het meest liefhebben, de niet-blanken, en ook onder hen de eenvoudigsten. Waarom anders mogen zij wonen in de ongerepte tropische natuur? En ik hoop, dat nooit mensen zullen gaan wieden in Gods mooiste tuin. Met onze kindergen zagen wij dat allemaal en wij werden er vaak heel stil van.

Maar kinderen blijven kinderen, en toen wij op die bewuste dag bij de plek kwamen, waar men kiezen kan, langs een romantische omweg naar boven, of via de sensationele beklimming van de trap langs de buizen van de waterkrachtcentrale, toen werden in ons, kinderen, de traditionele duiveltjes wakker. Wij keken eens naar tante's omvang en wij keken naar de trap, die steil tegen de bergwand opliep. Wij dachten: "Dat kan leuk worden". Wij vertelden tante, hoeveel korter die weg was en, zoals ik al gezegd heb, tante was sportief. Ondanks mijn moeders protesten beklommen wij de trap. Maar wat komen moest, kwam natuurlijk. Wij hadden nog geen derde deel van de trap onder ons toen mijn tante ging zitten. En omdat Indische vrouwen, behalve erg aardig, ook erg theatraal kunnen doen, ging zij niet alleen zitten, maar ook jammeren: "O, laat mij hier niet sterven Heer!" Wie van mijn broertjes het eerst lachte, weet ik niet meer, maar de fikse draai om zijn oren, die mijn moeder hem gaf, ontnam ook ons direct alle lust tot lachen. Ik heb zelden mijn moeder zo boos gezien.

Wij hebben tante de trap af gekregen en al met al, inclusief de rusttijd onder aan trap, kwam het ons op minstens een uur oponthoud te staan. Toen konden wij in vertraagd tempo verder gaan. En hoeveel mooier was eigenlijk niet die romantische omweg. Meestal had de zon tegen die tijd al flink haar best gedaan en was het behoorlijk warm, maar wat gaf dat? Wij kinderen liepen in shorts en katoenen blouses. Mijn moeder en tante droegen dunne huisjurken. Het vrouwelijk deel van ons gezelschap had ook linnen hoedjes bij zich, voor als het te bar werd en mijn broertjes hadden gewoon een grote extra zakdoek, waarvan de vier punten in knopen gelegd waren, zodat zij alle drie in het bezit waren van een soort platte muts. Verder waren er de reusachtige bomen, die het open landschap zo vaak afwisselden, dat er schaduw genoeg was om ons te behoeden voor een zonnesteek.

De klim ging zo geleidelijk, dat wij nauwelijks merkten, dat wij eigenlijk een flinke berg beklommen. Wij kwamen dan ook niet bepaald moe aan bij de sluis van de waterkrachtcentrale. Zoals iedere keer weer boeide ons het grote waterreservoir en wij

hadden daar dan ook een vaste pleisterplaats van gemaakt. Wij dronken koude thee en limonade en wij vulden onze alweer hongerige magen. Toen wij uitgekeken en uitgerust waren, trokken wij welgemoed verder en lieten het laatste restje van de bewoonde wereld achter ons. Wij kwamen praktisch geen mens meer tegen.

Het berglandschap werd zo overweldigend mooi en er heerste zo'n plechtige stilte, dat ik het gevoel had door de grootste en mooiste kathedraal ter wereld te lopen. Toch verlangden wij als altijd opgewonden naar het avontuurlijkste gedeelte van de tocht, de tunnel in de bergwand. Maar toen wij er eindelijk voorstonden, was bijna definitief het einde gekomen van onze wandeling, want tante durfde er niet in. Had zij al haar moed bij de trap gelaten? Wij vleiden haar, lieten het licht van onze zaklantaarns in de tunnel spelen en vertelden haar, dat er niets gevaarlijks aan was. Mijn jongste broertje, dat de tel was kwijtgeraakt, verzekerde haar, dat hij er wel honderd keer doorheen gegaan was. Het hielp allemaal niets; tante verzette geen voet meer. Tot mijn moeder haar zaklantaarn aanknipte, tante's tegenstribbelende arm stevig in de hare trok en voorop ging. Wij kinderen er achteraan.

Heerlijke donkere tunnel, met je glibberige bodem, waarop mij doodvoorzichtig moesten lopen om valpartijen te voorkomen, met je nissen en spleten, waar wij ieder ogenblik verwachtten iets uit te zien springen. Hoe vele malen hebben wij door je heen gelopen? En diep in mijn hart geloof ik nu nog aan beschermengelen. Hoe konden wij anders altijd weer ongedeerd uit je tevoorschijn komen, zonder ooit gebeten te zijn door een of ander dier? Voor ons kinderen was jij het grote avontuur, dat wij met angst en branie beleefden. Voor ons volwassenen van nu, ben je als het leven zelf. Onze angst is nu vaak bodemloos diep, onze branie een wanhopig klein beetje lef tegen beter weten in, maar onze kleine lampen hebben wij nog altijd - zonder innerlijk licht komt immers geen mens het leven door.

De tunnel leek voor ons kinderen ook verrukkelijk eindeloos lang en zij gaf toegang tot een voor ons volmaakte jungle. Als wij weer in het daglicht stonden, hoorden wij de apen schreeuwen en als wij een beetje geluk hadden, zagen wij ze ook, want zij waren schuw en wij dan altijd extra druk.

Die laatste etappe herinner ik mij niet als het mooiste, maar wel als het indrukwekkendste deel van de tocht. Het was dan niet zo ver meer naar de kloof in de bergwand, waar doorheen de bruisende kali, die Dago's derde waterval stroomafwaarts vormt zich een weg zoekt. Maar door welk een landschap gingen wij! De pioniers van vroeger jaren, uit welke landen dan ook, konden volgens ons niet door ruigere streken getrokken zijn. Wij hadden geen paard of wagen nodig. Wij klommen en gleden en vielen, toch wisten wij altijd de flessen met thee en limonade veilig te stellen. Zelfs tante kwam heelhuids bij de kali aan. Daar was altijd wel een plekje waar wij onze kleren konden uitgooien en een zwempak aantrekken. Wij konden er wel niet zwemmen, daarvoor was de kali veel te ondiep en bovendien rijk voorzien van grote en kleine, gladde en puntige stenen. Maar wat gaven wij daarom? Wij sprongen van steen op steen of namen een zitbad. Wij stootten onze tenen kapot en schramden gevoelig onze knieën en handen, maar wat gaf ook dat? Tenslotte had mijn moeder niet voor niets jodium en pleister bij zich.

Hoe lang konden wij daar blijven? Spartelen, eten en drinken, of zo maar tegen de druipende wand uitrusten en kijken en luisteren naar de waterval verderop. Ja vooral luisteren, want de wanden van de kloof, waarin de waterval zich stort, doen het geluid van het vallende water aanzwellen tot machtige orgelmuziek. Het kon ons nooit lang genoeg duren. Toch gingen wij altijd weer met hetzelfde plezier de weg terug naar huis.

Op de terugweg rustten wij vaker, omdat wij gezond moe waren en wij namen dan kalm de tijd om te plukken, van het kleine en van het grote, van het trotse en van het nederige, uit de ongelofelijk mooie, onuitputtelijke kwekerij van de natuur. Wij vulden onze tassen vol bloemen, takjes, bladeren en grassen, en eenmaal thuis, droegen onze vazen de kleurrijke herinnering aan een mooie vakantiedag nog vele dagen uit.

Dankbaar ben ik voor de talrijke keren, dat wij die prachtige tocht hebben kunnen maken. Maar mijn tante is nooit meer mee geweest. Zij heeft een week nodig gehad, om - liggend op de divan - van de emoties te bekomen.

Gewone dagen

Er waren genoeg vakantiedagen waarop mijn moeder moest zeggen: "Amuseren jullie jezelf vandaag maar, want wij gaan nergens heen". Met dat "nergens heen" bedoelde zij dan, dat er voor die dag geen speciale tocht of andere vermakelijkheid op het programma stond. Dat was ook heel logisch, wij konden er natuurlijk niet iedere dag op uit trekken, mijn moeder had haar bezigheden en kon niet voor de volle duur van onze vakanties in staking gaan. Bovendien waren wij niet rijk, en zelfs lopend ter picnic gaan in de vrije natuur kostte nog altijd extra geld. Daar waren zo de flessen limonade en de zakken snoep, die boven het gewone dagelijkse budget uitgingen, want thuis werden wij wat dat betreft beslist niet verwend. Natuurlijk konden wij op zulke dagen gewoon gaan fietsen of wandelen en in de tuin spelen, al dan niet met vriendjes en vriendinnetjes. Dat deden wij dan ook vaak. Vooral mijn broertjes konden op die manier best de tijd doorkomen. Toch waren zelfs die dingen niet nodig om een mooie vrije dag in de tropen boordevol belevenissen te maken. Over zulke vakantiedagen, zonder speciale "uitjes", ga ik u nu wat vertellen.

's Morgens stond ik meestal vroeg op, want ik zag graag de zon opkomen. Op school leerde ik, dat het woord "zon" een vrouwelijk zelfstandig naamwoord is, maar ik heb daar dikwijls moeite mee gehad en talloze taalfouten gemaakt. In mijn eigen fantasie was de zon namelijk een echte "hij", en wel een ridder, die een uitgebreide garderobe bezat; die verschillende keren per dag zijn mantel afwierp en er een van een andere kleur aantrok. In de vroege morgen scheen hij altijd aarzelend naderbij komen. Hemzelf zag ik dan nog niet, maar de vaalgrijze slippers van zijn kleed, waarmee hij langs de hemel veegde, zag ik wel en die waren nog niet indrukwekkend. De morgen- en avondschemeringen in de tropen duren echter maar kort. Heel vlug dan ook trok de ridder een licht-purperen mantel aan en joeg de nacht op de vlucht. Hij was een tovenaars, hij verkleedde zich van de ene minuut op de andere; hij verwisselde purper voor rood en rood voor goudgeel. Daarna was hij dan in verblindend wit de onbetwiste heerser van de dag. Zo was het tenminste voor mij. Meestal nam ik op rustige vakantiedagen ruimschoots de tijd om hem te zien opkomen, te zien strijden en te zien heersen. Daarna ging ik op mijn gemak baden en ontbijten. Dan lag een mooie, lange dag voor mij, waarin ik binnen bepaalde grenzen kon doen wat ik wilde.

Soms echter greep mijn moeder in. Zij bedacht dan, dat een meisje, dat eens een vrouw zou worden, toch op de hoogte moest komen van vrouwelijke wetenswaardigheden; dan wilde zij onder andere zelf naar de passer³⁵ gaan en verlangde dat ik mee ging. Van alles in langzaam tempo doen was in zo'n geval geen sprake. Ik moest hard opschieten en met

³⁵ Verbastering van het Maleise woord "pasar" = markt

grote tassen gingen wij op stap. Op de heenweg liepen wij, de tassen waren immers nog leeg en lopen is gezond.

Weet u iets heerlijkers dan op een vroege morgen in de tropen te lopen en de zonnestralen schuin door de hoge bomen te zien vallen? De vogels hun morgenlied te horen zingen en nog helemaal niets te merken van de vaak drukkende middaghitte? Lichaam en geest beiden werden er kwiek van. Soms liep ik diep in gedachten de frisse morgenlucht letterlijk op te snuiven. Het resultaat was natuurlijk, dat ik niet uitkeek en mijn moeder uit haar humeur raakte, als ik op een haar na een lantaarnpaal of een voorbijganger miste en zij mij bij het oversteken met een vlugge greep buiten het bereik van een deleman-paard³⁶ moest graaien. Wij zijn toch altijd heelhuids op Bandoengs grote passer aangekomen.

Nu was passeren met mijn moeder geen onverdeeld genoegen. Zij kon naar 's lands gewoonte soms zo afdingen, dat ik er mijn geduld bij verloor en zij eiste, dat ik dezelfde aandacht voor waren en prijzen zou opbrengen, die zij zelf had. Ik schonk wel altijd aandacht aan de waren, maar de prijzen konden mij toen echt niet veel schelen. Ik luisterde ook maar half als zij mij probeerde bij te brengen, hoe men onder andere vis keurt op versheid. Ik heb van die dingen nu nog niet veel verstand. Maar hoe sterk ben ik altijd weer onder de indruk gekomen van de grote voorraden voedsel in zo grote verscheidenheid, die de tropische markten bieden kunnen.

Wij liepen meestal direct naar de vleesloods. Bepaald hygiënisch was het nergens op de passar, dus ook in de vleesloods waren vliegen. De verkopers probeerden wel ze weg te jagen met een soort vliegenmeppers, maar het was onbegonnen werk. Nu ja, vlees werd tenslotte niet rauw gegeten, dus kochten wij een stukje koe. Het vlees werd er namelijk in brokken verkocht en je moest zelf maar zien, dat je daar nette lapjes, karbonaden of wat anders van maakte.

Van de vleesafdeling gingen wij naar de visboeren, waarvan de meesten gehurkt bij hun korven zaten, kinderen stonden achter kleine tafeltjes. Hoe graag ik ook vis eet, toch vond ik het nooit prettig om lang bij de visverkopers te blijven staan. Hier wisselden schoonheid en wreedheid elkaar af. Veel vis werd er springlevend aangevoerd. De kleine ikan-mae bijvoorbeeld zwom dartel rond in gevlochten manden, die op de een of andere manier waterdicht waren gemaakt, maar veel zoetwatervissen lagen nog stuiptrekkend in de korven en op de tafeltjes. Er werden natuurlijk ook gewone dode exemplaren aangeboden. Soms had mijn moeder het plan om zelf kepiting te kopen, maar daar zag zij altijd op het laatste ogenblik van af, want ik vertikte het om een paar samengebonden, spartelende krabben in mijn boodschappentas te bergen. Ik geloof trouwens, dat mijn moeder er zelf ook griezelig van was. Het eind was, dat wij dan maar gewoon vis insloegen.

Daarna moesten er nog groenten en fruit gekocht worden. Bij sommige verkoopsters lagen de groenten voor de verschillende kruidensoepen al in de juiste samenstelling gereed. Dat was een handige uitvinding, want men was dan per gerecht met één aankoop klaar. Bij de fruitverkopers kwam ik altijd ogen en tijd tekort en ik snapte nooit hoe mijn moeder zo snel haar keus kon maken uit de overvloedige soorten, die vrijwel voor iedere beurs bereikbaar waren. Op de pasar stonden ook Chinezen met kruidenierswaren. Bij hen kon men vrijwel alles krijgen, wat in een flinke kruidenierszaak te koop is. Wij kochten daar altijd blikjes ingedikte zoete melk, die wij zowat overal voor gebruikten, als broodbeleg, als koffiemelk en voor de pap.

³⁶ Deleman = rijtuigje met 1 paard

Via die winkeltjes kwamen wij vanzelf in het achterste gedeelte van de pasar; daar staan meestal de verkopers en verkoopsters van inlandse gebakken gestoomde en gegiste lekkernijen: de srabbi, bikah-ambon³⁷, koeweh-ondeh³⁸, bergjes getoek, koeweh mangkok³⁹, klepon en ongol-ongol⁴⁰, te veel om op te noemen bijna. Jammer dat mijn moeder bijna nooit iets van die heerlijkheden wilde kopen. Zij vond het vies, zoals zij daar open en bloot bereikbaar voor de vliegen lagen. Alleen de tapé-verkopers liepen wij nooit zonder meer voorbij. Wij waren allemaal dol op die gegiste cassave. Zij lag er zo fris in de met pisangbladeren beklede manden. De verkopers prikten ze ook netjes op met dunne, gepunte stokjes en verpakten ze eveneens in pisangblad. Dat alles bij elkaar bleek voor mijn moeder hygiënisch genoeg te zijn. Wij kochten tenminste altijd een behoorlijke portie.

Een enkele keer liet mijn moeder zich door mij vermurwen en mocht ik bij de zij-uitgang van de pasar nog een portie gado-gado kopen. Thuis aten wij vaak deze inlandse groentensla, maar dan was zij wat je noemt "tjemplang"⁴¹, want de rest van mijn familie was niet kruidig aangelegd. Mijn vader lustte zelfs de thuis gemaakte indische gerechten niet. Hij wisselde zijn Hollandse pot wel eens af met rijst, maar dan at hij die met gewone groentesoep, vlees en eieren, of hij at onvervalste rijstebrij.

Wanneer mijn moeder voldoende ingekocht had, liepen wij met onze zwaar gevulde tassen naar de uitgang en riepen een deleman aan. Dat ging niet zo maar. Wij zochten er een uit met een koetsier van middelbare leeftijd en een paard, dat een beetje postuur had en tamelijk mak uit zijn ogen keek. Wij hebben eens leergeld betaald net een wilde rit. Ik zal het nooit vergeten. Wij hadden haast en stapten in de eerste de beste deleman. De eigenaar was een jonge, enthousiaste man en het paard, ondanks zijn kleine formaat, een furie. Wij zagen ook te laat het grote verband om een van de benen van de koetsier.

Die rit is ons werkelijk blijven heugen als een race met hindernissen, die op het allerlaatste nippertje omzeild werden. De koetsier verrichtte wonderen, maar mijn moeder en ik hadden er halverwege schoon genoeg van. Wij verzochten hem langzamer en vooral voorzichtiger te rijden, daarbij viel mijn moeders oog op zijn verbonden been. Nu is mijn moeder een hartelijke vrouw, dus vroeg zij direct belangstellend naar de oorzaak. De koetsier klapte eens extra met zijn zweep, liet het paard gewoon doorsprinten en zei doodgemoedereerd "katahrak Nja". Het bleek, dat hij een paar dagen tevoren met zijn karretje tegen een andere deleman opgevloegen was. Dat was het einde; wij lieten hem stoppen, betaalden hem voor de volle rit en stapten in een ander vehikel over. Sindsdien kozen wij behoedzaam onze vervoermiddelen.

Tussen de middag sliepen wij zelden. Wij moesten al heel moe zijn om dat te kunnen. Binnenshuis bleef het meestal koel, en met een aardig boek was het zo tijd voor het middagbad en de thee. Rond theetijd liepen er meestal verkopers met inlandse en Chinese allerhande voorbij. Daarvan waren de poeto-venters en de verkopers van ingelegde zoetzure of gewoon-zure vruchten en groenten bij ons favoriet. Wij waren thuis in twee kampen verdeeld. Mijn broertjes waren dol op de gestoomde koeweh poeto met geraspte klapper, mijn moeder en ik gaven de voorkeur aan de stukjes ingelegde mangga, kedongdong, salak, enzovoort.

³⁷ Kokoscake met honingraatstructuur

³⁸ Rijstballetjes met zoete vulling

³⁹ Gestoomde cakejes met kokos

⁴⁰ Zoete snack gemaakt van tapioca en kleeffrijstmeel

⁴¹ Smakeloos, niet kruidig

Een bezoeker, die in het begin van de maand wel welkom was, maar tegen het eind van de maand minder gewaardeerd werd was de klontong⁴². Hij was al van ver hoorbaar. Meestal liep de Chinees zelf voorop met zijn rammelaar en kwam een koelie op een sukkeldrafje er achteraan met de zwaar beladen pikoelan. Hij kwam altijd vol vertrouwen het erf op en je raakte hem niet gemakkelijk kwijt. Als wij het geld en de tijd ervoor hadden werd het altijd weer een gezellig uurtje. Hij pakte zijn volumineuze bagage grondig uit en dan lag zowat de hele voor- of achtergalerij vol. Verpakking en het vervoer van zijn eigendommen vond ik op zichzelf al kunststukken. Probeert U het maar eens de inhoud van een flinke textielzaak wiskunstig in oliedoeken te verpakken tot grote kubussen, deze aan de beide einden van een draagstok te hangen en met de hele zaak op de schouders huis aan huis te venten.

Wij namen van beide kanten rustig de tijd om aan te prijzen en te bekijken. Als wij eindelijk interesse voor een bepaald artikel toonden, begon de klontong meestal met het dubbele van de werkelijke prijs te vragen en wij boden dan een vierde daarvan. Daarna boden wij stap voor stap naar elkaar toe, totdat beide partijen zowat bij de werkelijke waarde terecht kwamen. Dan was de koop gesloten.

Je kon bij de klontong Chinees bijna voor alles wat met textiel te maken had terecht, van kant, tafelkleedjes, rollen zijde, shantung, kunstzijde, goedkope katoen tot kimono's toe. Je hoefde er niet voor op stap te gaan en hij was erg goedkoop. Ik heb eens een beeldige kimono gehad, die helemaal vijf gulden kostte. Wat konden die mensen werken en hoe konden zij van hun verdiensten hun gezin onderhouden? Toch waren zij altijd vriendelijk en beleefd en nooit ongeduldig, al duurde het nog zo lang voor wij tot iets konden besluiten.

Wanneer na het avondeten geen speciale dingen ons wachtten, geen visite of zelf op bezoek gaan, hoefden wij toch niet tegen de lege avond op te kijken. Dan kwam meestal het Lottospel op tafel. Wij kienden allemaal mee om de gezelligheid en de pot, die bestond uit gem (kleine knoopvormige biscuitjes) of pinda's. Ook vermaakten wij ons vaak met het dominospel. Wij probeerden bij het plaatsen van de steenen kunstige figuren te produceren en vergaten niet te drinken uit de glazen stroop met selassie⁴³ of met de glazige kolang-kaling⁴⁴. Hoe kon mijn vader toch genoeg nemen met een levensgrote pul gewoon bier? Dat ik in mijn jeugd geen rolrond tonnetje geworden ben is onbegrijpelijk. Mijn vader was ons allen de baas bij die gezellige gezelschapspelen, maar dikwijls liet hij zijn kinderen opzettelijk winnen, omdat hij met de pot eigenlijk geen raad wist: hij apprecieerde noch de gem noch de pinda's.

Onvergetelijke avonden, waarop wij kinderen er zelfs niet over dachten ruzie met elkaar te maken. Ik geloof dat ik daarom nu nog het liefst 's avonds mijn gezin verenigd zie om een eenvoudig gezelschapsspelletje, maar ik heb een geduchte tegenstander in de T.V. gekregen en ik zeg de avonden, waarop de programma's zelfs voor mijn man en kinderen het aankijken niet waard zijn.

Wij kinderen probeerden vroeger op zulke avonden het tijdstip van naar bed gaan uit te stellen. Wij zeurden altijd om nog een laatste spelletje, maar was het eenmaal zover en lagen wij onder de klamboes, dan konden wij terugzien op een prettige dag. Een van die gewone dagen, die toch zo boordevol belevenissen konden zijn.

⁴² Chinese marskramer

⁴³ Chinees zaad

⁴⁴ Confituur bereid van de zaden van de attap palm

Ochtend

Een vrije ochtend waarop ik zelfs in de tropen wel eens dacht: "Vandaag kan ik beter in mijn bed blijven, het is toch op alle fronten mis". De hele nacht had de regen op de gegalvaniseerde ijzeren uitbouw van het dak, als op duizend trommels gekletterd en de wind had voor de fluitpartituur gezorgd. Alles bij elkaar een heidens lawaai, waar niemand rustig doorheen kon slapen. En 's morgens plensde het nog. Een naargeestig begin van de dag en mijn hele wereld leek ingesloten door een dicht gordijn van waterstralen. Wat kon men van zo'n dag nog verwachten? Landerig kroop ik uit bed, landerig liep ik naar de badkamer en stond even later te rillen onder de ijskoude gajoengs⁴⁵ water.

In lang vervlogen jaren kon ik, in hempje en broekje, onder een van de dakgoot pantjoerans⁴⁶ een bad nemen, of lekker op blote voeten door de riviertjes in de tuin plassen. Heerlijk vertier op een tropische regenmorgen. Wat worden een mensenkind bij het opgroeien toch veel verboden in de weg gelegd. Ik begon werkelijk medelijden met mijzelf te krijgen en ik kwam niet verkwikt, maar boos, weer uit de badkamer, treuzelde zo bij het aankleden, dat mijn moeder ook kwaad werd. Zij had mij al een keer of vijf zonder resultaat geroepen om te komen ontbijten. Ook dat deed ik zo langzaam, dat zij al gauw een remedie tegen mijn verveling wist! "Bedden opmaken". Ik heb altijd een hekel gehad aan bedden opmaken en op zo'n morgen kon mijn moeders bevel mijn opstandige gevoelens naar een regelrechte uitbarsting voeren. Maar ook met een brutale dochter wist mijn moeder raad. Zij beloofde mij gul de afwas erbij, als ik niet meteen aan de slag ging. Meestal was dat voor mij wel voldoende om aan te pakken. Heus, er schuilt wel enige waarheid in het spreekwoord: "Arbeid adelt". Ik had een tijdlang niet de kans om mij te vervelen en dat kwam beslist mijn humeur ten goede.

Er waren in huis genoeg van die werkjes om de morgen mee door te komen, maar vakantie blijft vakantie en mijn moeder was reëel genoeg om tijdig de gunstige uitwerking van haar arbeidstherapie op te merken. Dan was ik vrij om mijzelf te verkwikken. Ik koerste naar kokkie in de keuken, die het leven ook al niet plezierig scheen te vinden. De houtskool had, ondanks de beschutting van krاندjang⁴⁷ en goedang, kans gezien vochtig te worden en haar verwoed kipassen⁴⁸ hielp geen snars. Het lukte haar niet er een sprankje vuur in te waaieren. "Zal ik eens kipassen" bood ik aan. Kokki keek beledigd: hoe durfde ik te veronderstellen, dat mij datgene zou lukken, waar zij al tevergeefs een kwartier op gezwoegd had. Nee, met kokkie viel niets te beginnen.

Baboe-tjoetji had nog grotere zorgen. Die vreesde dat zij straks haar was nergens kwijt zou kunnen, en le middags voor de hopeloze taak gesteld zou worden om nat goed droog te strijken. Ik heb altijd respect gehad voor baboe-tjoetji. Bij de dikke dagelijkse was moest zij per slot van rekening wasmachine, en op regenachtige dagen ook wringer of centrifuge vervangen door haar eigen twee handen. Het strijken van gedroogd goed op zichzelf vond ik al een hels karwei, met het strijkijzer gevuld met gloeiende houtskool. De keren, dat ik op ziekte- of lebaran dagen mijn vingers brandde aan dat ellendige ding zijn niet te tellen, nog afgezien van de schroeiplekken die ik wist te produceren. Ook in de bijgebouwen viel dus niets te beleven.

⁴⁵ Schepemmertje

⁴⁶ Naar beneden spuitend water

⁴⁷ Mand

⁴⁸ Waaieren

Zelfs onze honden lagen met trieste ogen voor zich uit te staren. Zij hadden wel vertier in de saaie regenochtend willen brengen, en de kat, die anders hun gewaardeerde speelkameraad was, met minder aardige bedoelingen achterna gezeten, maar zij hadden het moeten afleggen tegen acht scherpe nageltjes. Wat kon zo'n dag ons allemaal eigenlijk nog bieden, behalve lusteloze eentonigheid?

Hoe kan een mens zich vergissen. Vlugge voetstappen in de voortuin en met een "Permissie Njah", kwam toekang sajoer⁴⁹ in looppas de emperan op, om voor zichzelf en zijn waren beschutting te vinden. Hij kroop onder zijn pikoelan uit en ging met zijn rug tegen de muur zijn strootje uitteerrollen. Gezellig stinken, dat zo'n rokok kon!, Of hij langs telepathische wegen een seintje gaf over zijn goede onderkomen weet ik niet, maar even later hoorden wij tweeevoudig "Permissie Njah" roepen en met zwiepende pikoelan kwam de toekang boewah⁵⁰ dezelfde richting op, met in zijn kielzog de hijgende bibik-petjil⁵¹. Alle drie naast elkaar op onze overloop vormden zij een kleurige onderbreking van een morgen zonder uitzicht. Geweldig, zoals zij met onze humeuren omsprongen.

Baboe-tjoetji gaf haar hopeloze strijd voorlopig op en probeerde zichzelf te versterken met een pisangblad vol petjil⁵². Kokkie, die op het punt stond naar de pasar te gaan, daarvoor al een pajong⁵³ van geolied papier opgescharreld had en ten overvloede nog een deel van haar slendang over haar hoofd gegooid had, greep haar kans met beide handen aan. Wie zou dat niet? Het is voor een volwassene immers niet aanlokkelijk om door een tropische stortbui te lopen, twijfelachtig beschut door pajong en hoofddoek, zelfs niet op blote voeten. De honden vergaten te grommen en de poes liet haar hooghartige houding varen, mijn moeder liet haar werk in de steek en kwam, blij met het verzetje, naar de bijgebouwen. Wij kregen allemaal een dosis gezelligheid toegediend, alle drie onze gasten konden uitstekend zaken doen. Zij zagen de regen en onze oplevende gezichten en wisten, dat hun schuil uurtje geen verloren tijd zou worden. Zij prezen niets aan, ze slurpten dankbaar de kopi-toebroek⁵⁴ uit de emaille kroesjes en wachtten rustig op de komende dingen.

Voor mijzelf pikte ik bibik-petjil er het eerst uit. Volgens mijn ouders heb ik een beetje een ordinaire smaak, ik lustte dideh en gentjer, dus had al gauw voor vijf cent een bord vol warme rijst met de verrukkelijkste groentensla die er bestaat. Tijdens het eten keek ik belangstellend naar Java's groenten en vruchten, die in vier manden in er evenzovele hoorns van overvloed opgetast lagen.

Kokkie hurkte bij toekang sajoer en zocht omstandig uit de frisse voorraad bundeltjes katjang pandjang⁵⁵, kankoeng⁵⁶, jonge- en oudere maïskolven, taueh, rebong⁵⁷ en kool. Zelfs plakken euntjeum en tempeh lagen er tussenin. De paarse terrong blanda⁵⁸ pronkte naast de eenvoudige laboe⁵⁹. Hier en daar kroonde een bos oranje wortelen de overvloed en gloeiden tomaten en lomboks in glanzend vermiljoenrood tegen het donkergroen van de bejem. De toekang boewah vond ik persoonlijk nog belangrijker. De trossen ramboetan

⁴⁹ Groenteboer

⁵⁰ Fruitboer

⁵¹ Saladeverkoper

⁵² Groentesalade

⁵³ Regenscherm of zonnescher

⁵⁴ Koffie op de Indische manier

⁵⁵ Kouseband

⁵⁶ Waterspinazie

⁵⁷ Bamboescheut

⁵⁸ Tamarillo, boomtomaat

⁵⁹ Soort pompoen

naast kleine dockoels, de tabakskleurige sawoh's en de pisang-kammen. Papaja's wedijverden in kleur met de mangga's. De verschillende citrussoorten, kedondong en blimbing en niet te vergeten de manggistans aan hun rechte stengels. In bonte kleurschakeringen lag die weelde voor ons. Hoe vruchtbaar was mijn land!

Na een klein uurtje deed de zon een verwoede poging veld te vinden en de stortbui hield zo plotseling op, alsof ergens boven reuzenkranen dichtgedraaid werden. Tijd om op te stappen vonden onze drie gasten. Mijn moeder zag de zon en dacht, dat zij en ik best even op Pasar Baroe konden gaan winkelen. Een deleman was echter nergens te zien, maar toekang sajoer wilde wel zo vriendelijk zijn om er onderweg een aan te houden en naar ons toe te sturen. "Njang baik Bang" riep mijn moeder hem na. Die eenvoudige mensen beschikten werkelijk over een hoop mensenkennis, want hij begreep precies wat mijn moeder met dat "baik" bedoelde. Even later stopte een door de regen schoongewassen deleman voor ons huis. De slaperige koetsier en het even lusteloze paardje zouden er niet over denken ons in galop naar Pasar Baroe te voeren. Wij konden dus rustig instappen, voor alle zekerheid ging er een pajong mee, want je kon nooit zeker zijn van zo'n aarzelend, waterig zonnetje. Wij passeerden bijna stapvoets de weer actief geworden venters en de gejaagde voorbijgangers, die uit deze adempauze in de regenmorgen alles wilden halen wat er in zat, om de verloren uren goed te maken. Een doerian verkoper zag kans ons karretje bij te houden en om zijn bronskleurige, aan de buitenkant zo vijandig uitziende vruchten, met hun deliciëuze inhoud van zacht romig vruchtvlees, aan te prijzen. Wat jammer dat hij vanmorgen niet op onze overloop was komen schuilen. Wij bereikten Pasar Baroe en daar bleek, dat wij de paraplu niet tevergeefs meegenomen hadden, want het goot alweer.

Ingang van Pasar Baroe ("Nieuwe Markt") in Bandoeng, rond 1920 (Bron: Universiteit Leiden, [KITLV A34](#))

Eerst naar de Bombay-winkel besloot mijn moeder, Ik kwam nooit graag in zo'n Bombay zaak. Er hing altijd een duf-aromatische lucht, die mij benauwde. De vleierige, vettige

eigenaar was ook een bezoeking, maar de inhoud van zijn winkel kon ongelofelijk mooi zijn. Af en toe zag ik heel achteraan, in de schemerige gang naar het woongedeelte, een glimp van zijn knappe vrouw in haar sierlijke sari, de zware zwarte haarwring laaghangend in de nek en in een van haar neusvleugels een glinsterend juweel.

Van de Bombayer naar de Chinese toko. Daar kwam je direct in een veel gemoedelijker sfeer. Het rook er naar varkensvlees, knoflook en kool en altijd verraste je er wel een van het gezin aan de maaltijd. Dikwijls de baas zelf op een hoog krukje, een been op de grond, het andere opgetrokken tot praktisch onder zijn kin. In zijn ene hand het etenskommetje, in de andere de stokjes, waarmee hij handig zowel rijst als groenten greep, die hij slurpend naar binnen werkte. Hoe belangrijk voor een Chinees zijn voedsel ook is, de negotie gaat voor. Hij staakte zijn maaltijd en werd direct weer de onverstoorbare, vriendelijke koopman, die toch zo gewiekt met prijzen kon omspringen, dat je er met je volle aandacht bij moest zijn, wilde je niet met veel te duur betaalde spullen huiswaarts keren. Zijn min of meer luidruchtige vrouw in haar glimmend zwarte broek en jasje hielp bij het aanreiken en afwegen. De babah zelf berekende handig en snel met behulp van zijn telraam het totale bedrag. Ergens in het winkeltje liep altijd wel zijn zoontje rond, een dik kereltje van een jaar of drie. Zijn broekje hing van achteren meestal los, erg gemakkelijk voor kleine kinderen. Op zijn overigens kale bolletje toefte parmantig een plukje gitzwart haar. Op zijn hoofdje spande een vrij brede, kleurige band, druk versierd met een soort glaspailletjes. Om een van zijn mollige enkeltjes droeg hij een bandje, waaraan belletjes hingen, die rinkelden bij iedere stap die hij deed. Ik had de indruk, dat hij zowat doorlopend gevoed werd en bij was helemaal niet verlegen; hij ging gezellig tegen je aan staan en zijn guitige ogen vertelden je wel, wat een kleine rakker hij was.

Toen wij met onze pakjes weer onder de paraplu in de regen stonden, zagen wij onze deleman nog op dezelfde plaats staan, waar wij uitgestapt waren. Dat was een aardig eindje van de Chinese toko af, dus probeerden wij met roepen zijn aandacht te trekken, maar de koetsier was blijkbaar ingedut. Aangezien er geen andere deleman te bekennen was, zijn wij door de plensregen naar hem toegelopen en hebben wij hem gewekt. Het werd een rit als in een vertraagde film, maar hij bracht ons veilig thuis.

Tropische avonden

Na een extra warme dag zat ons hele gezin graag in de open voorgalerij, mijn vader en moeder op de rotan-stoelen, mijn broers, Pittik en ik in verschillende houdingen verdeeld over de diverse stoeptreden. Onze honden Bobbie en Rody vonden de stoeptreden te min en zochten ieder een plaatsje naast de stoelen van mijn ouders. De grootste hitte was voorbij en de eerste koelte van de naderende avond was een weldaad voor allemaal. De zon, aan het einde van haar dagtaak, wierp met haar laatste stralen een gouden licht over het dak van het huis aan de overkant en op de kruinen van de bomen er rondom. Het gazon en het huis zelf lagen reeds in een blauwachtige schaduw. De hemel in de verte was al verbleekt tot een fijne teergroene kleur en de wolken, nog zichtbaar boven de bomen, werden van onderen dromerig belicht.

Op straat speelden kinderen met een vlieger. Zacht pratend kwamen dessa-mensen voorbij met lege pikoelans. Op een buurerf converseerden eentonig een paar vrouwen, mijn ouders voerden zacht een gesprek en mijn broers ruzieden een beetje. Plotseling ging de zon onder en zette de hemel in vuurgloed, toverde een prachtig kleurengamma aan de hemel van

blauw-grijs, goud, violet en purper. De stapelwolken werden van onderen in vuur gezet, terwijl heel hoog daarboven lange witte wolkveertjes en strepen rozig doorgloeid werden. De boven reeds donker wordende avondhemel tegen de lichte tinten naar de horizon toe, gaf een prachtige dieptewerking. De avondschemering (magrio), de tijd van de stilte brak aan. Het was of alles en iedereen daar rekening mee hield. Mijn ouders spraken niet meer en genoten zichtbaar van de koelte; mijn broers beëindigden hun ruzie en Pittik en ik zwegen ook. Een haastige voorbijganger spoedde zich voort, een late vogel tjlpte even en hield dan als verschrikt op, een boomblad liet los en dwarrelde naar omlaag. In sommige huizen werden al lampen aangestoken en ook de straatlantaarns floepten aan. Dit witte kunstlicht stak eigenaardig af tegen de gloeiende hemel en verhoogde onmiskenbaar de poëtische schoonheid van de avond.

Avondschemering in de tropen duurt slechts kort. Vrij vlug viel dan ook het duister in, en de stilte trok zich terug. De kreken begonnen bescheiden te tjlpen. De straatlantaarns wierpen nu bewegelijke schaduwen van de bomen op de grond en waar hun licht door de bomen heen viel kleurden zij de bladeren blauw-groen; ook het gras aan de voet van de lantaarns kreeg een blauw-groene kleur. Het krekconcert kwam op volle sterkte en dichtbij klonk de oneindige orgeltoon van de tong-kerst. Delemans met ontstoken lantaarns kwamen voorbij met geklak van paardenhoeven en nu en dan een helder tinge-neng van de voetbel. Gaandeweg werd het drukker op straat met fietsers en langzaam rijdende auto's. Toch bleef over alles een lome rust, die zo typerend is voor een tropenavond.

Wondermooie avond; na de eerste aarzelende sterren werd de hemel bezaaid met die twinkende juwelen van de nacht. De melkweg trok haar lichtend spoor van zilverpoeder, Ik zocht aandachtig naar de sterrenbeelden en droomde weg. Ik zag mijzelf stappen in de wegen, die de Grote Beer vormt en reisde door het luchtruim. Ik ging op bezoek bij de sterren, ik maakte een reverence voor de planeet Venus en salueerde voor Mars (toen had ik nog geen oorlog meegemaakt). Ik droomde en droomde, totdat de erg aardse geur van roosterend geitenvlees mij met een schok weer op de stoep van ons huis deed belanden. Dat was de toekang saté, die ergens in de buurt zijn waar aan de man bracht, maar zelf voor ons nog onzichtbaar bleef. Er kwamen verschillende verkopers voorbij met flinkerende olielichtjes, hun lange uitroepen waren onduidelijk, maar daar waren wij wel aan gewend en wij wisten wat ieder van hen verkocht, ook al verstonden wij hen maar half. Aan de overkant van de weg ging een katjang-verkoper gezellig op zijn hurken zitten, rolde zijn strootje en wachtte op zijn klanten. Die kwamen altijd. Mijn broers moesten daar natuurlijk bij zijn; zij zeurden net zo lang tot ze ieder een puntzakje katjang-goreng⁶⁰ mochten kopen. Dat konden ze niet alleen opeten, want de honden kwamen er direct bij. Ze gingen opzitten en vroegen hun deel van de traktatie. Ze vingden handig de opgegooide pinda's op en ik geloof, dat ze soms meer binnen kregen dan de jongens zelf. De muskieten begonnen lastig te worden, Pittik haalde obat-njamoe⁶¹ en stak die aan. Mijn vaders protesten hielpen niet. Wij hadden de keuze tussen blijven zitten met obat-njamoe, of naar binnen gaan en dat laatste wilden wij geen van allen. Het was veel te heerlijk op de open voorgalerij. Daar kwam bij, dat wij allemaal op het moment wachtten, dat de toekang saté tevoorschijn zou komen. Ook mijn vader at graag saté, alleen moest hij niets hebben van de heerlijke saus, die erbij hoort. Wij moesten wel lang wachten, want een saté-verkoper mag zich nu eenmaal verheugen in een grote klandizie.

⁶⁰ Gebakken pinda's

⁶¹ Middel tegen muskieten

Een Chinese bahmi-verkoper trok met zijn verlicht wagentje al direkt belangstellenden, die meestal kopers werden. Ze liepen met borden naar zijn karretje toe en lieten zich porties heerlijke bahmi-goreng of bahmi-godok bereiden. De Chinese kok toverde in zijn mobiele keukentje die heerlijkheden in een minimum van tijd. De geur van varkensvlees, knoflook en uien concurreerde met die van geroosterd geitenvlees en deed ons watertanden. Van beide kopen kon natuurlijk niets komen. "Het een óf het ander" zeiden mijn ouders; het leven was duur genoeg vonden zij. Ik geloof, dat alle ouders dit vinden. Hier in Holland zei ik dat ook vaak tegen mijn jongens, toen die nog klein waren en op een zomerdag voor de zoveelste maal zeurden om een ijsje. Toch wou ik, dat ik hier een saté-verkoper zag, ik zou geloof ik, niets meer om het dure leven geven en ik zou zijn hele voorraad opkopen, niet om het allemaal alleen op te eten, maar om uit te delen aan alle mensen om mij heen en hun toe te roepen: "Eet en proef dat heerlijke gerecht uit het land van mijn jeugd, uit het land, dat ik lief heb". Ik kan hier natuurlijk ook naar een restaurant gaan en netjes een portie saté bestellen, maar ten eerste smaakt die niet zoals ik het vroeger gewend was, ten tweede moet ik aan een tafeltje zitten wachten tot mij de saté kant en klaar wordt gebracht en dan mis ik heel de sfeer van vroeger en vind er niets meer aan. Het staan om het langwerpige rooster op het houtskoolvuurtje, het zien roosteren, het ruiken van het roosterende vlees, het vet sissend horen vallen in het ook al hongerige vuurtje, dat dan felrode vlamtongetjes uitstak om de vetspatjes op te vangen, dat hoorde er allemaal bij; dat maakte, dat waar de saté-verkoper ook kwam, hij ingehaald werd als een welkome gast.

Soms kon het gebeuren, dat je bij zonsondergang even beduusd staat te kijken. Dan was het net of aan de ene kant de zon onderging en tegelijkertijd aan de andere kant weer opkwam. Even een verwarring en dan realiseerde je je, dat de iets blekere vuurbol aan de oostelijke hemel de opkomende volle maan moest zijn. Het samengaan van de opkomende maan met de ondergaande zon, vormde een bijzonder mooi schouwspel, waar je onwillekeurig geboeid naar bleef kijken. De maan glansde als een oranje bol en was, net als de ondergaande zon, omgeven door lichtende wolken. Als eindelijk in het westen alleen nog een bloedrood segmentje van de zon zichtbaar was in een paarsachtige nevel onder een kudde rood-doorgloeide schapjeswolken, dan was de maan al veel hoger gestegen en prijkte als een gouden bol tussen de bomen. Wanneer de zon weggedoken was achter de horizon en de avond gevallen was, werd de lucht een donker fluweel met talloze schitterende sterren, maar bleef zich over ons welven als een doorschijnend zilvergrijze koepel, waarin alleen de sterksten onder de sterren duidelijk zichtbaar waren.

Maanlicht over de achtertuin, waar de bomen slechts aan een kant helder belicht werden, en van de andere kant gezien op donkere schimmen leken. De schaduwen, die door het maanlicht op het gras geworpen werden, gaven duidelijker hun beeld te zien dan de bomen zelf. Onze achtertuin was groot en een smalle greppel scheidde hem van een kleine inlandse aanplant. Helemaal achteraan stond een verdwaalde klapperboom, die als een eenzame wachter, een beetje krom gegroeid over de greppel waakzaam scheen uit te turen in de verte. Hij tekende zich tegen de hemel af als een donkergrijze stam, gekroond met sierlijk-gebogen reusachtige veren, waarvan de bovenkanten als verzilverd oplichtten in de maneschijn.

Op een flinke afstand, schuin achter de klapperbomen, stonden een paar pisangbomen als bevallige vrouwtjes bij elkaar. Soms keerde zich van een hunner een blad en ving het maanlicht; dan was het net of een van de vrouwtjes een sierlijk armgebaar maakte. Rechts van de pisangbomen stonden vrij dicht bij elkaar twee papaja-bomen, die ik altijd de "deftige"

en de "eenvoudige" noemde. De deftige droeg met trots zijn grote vruchten, die bij de meeste mensen zo gewild waren. De eenvoudige bracht het niet verder dan tot veel kleinere vruchten, sommige niet groter dan een flinke peer. Dan waren ze toch al volrijp, hard-geel van kleur en smaakten heerlijk zoet. Ik voor mij, gaf altijd de voorkeur aan de vruchten van mijn eenvoudige boom. Veel dichterbij het huis groeide naast een stenen platje, waarop ons houten tuinzitje stond, een cherry-boom. Hij overschaduwde gedeeltelijk het platje en bezat niet zulk dicht loof. Het maanlicht speelde er vrij doorheen en tekende bewegelijke schaduwen van de takken en de blaadjes op de stoelen, de tafel en het platje. De nuchterste mens moest daar wel romantisch door gestemd worden.

Maanlicht over de zijtuin, waar langs de zijkant van het huis, onder aan de muur de rijen canna's bloeiden. Hun kleuren waren onbestemd. Men zag ze geel en rood, eigenlijk alleen maar omdat men wist, dat ze die kleuren hadden. In werkelijkheid zag men hun kleuren niet. De sokka's met hun ruikertjes van kleine tuitvormige bloempjes koesterden zich ook al genoeglijk in het maanlicht. Tegen de heg, die onze zijtuin scheidde van het buurerf groeide de tjempaka, de plant met de donkergroene bladeren en de witte zoet geurende bloemen. Zij lieten zich niet ontkleuren door het maanlicht, integendeel, zij werden witter dan wit en straalden je tegen. Op het grint plassen maanlicht. Schemer van maanlicht ook, door de kieren van de jaloezieën van mijn slaapkamer, die mij eerst uit mijn slaap hield, en mij daarna deed dromen van wondermooie tropenavonden.

Lebaran

Mijn vader zei altijd, dat wij met Lebaran⁶² opgelaten waren. Daar bedoelde hij niets onvriendelijks mee hoor. Hij gunde het personeel graag het feest en de vrije dagen. Mijn ouders hielden er zelfs vooruitstrevende ideeën op na en hadden zo hun speciale kijk op de dingen. En juist deze ideeën werden er de oorzaak van, dat ons hele gezin zich in de tijd rond Lebaran ook werkelijk opgelaten voelde. Het begon al een goede maand van tevoren, tijdens de poeasa, de vastenmaand, waarin de Moslim van zonsop- tot zonsondergang vast, wat inhoudt, dat hij in die tijd niet eet, niet drinkt en wanneer hij erg orthodox is, ook nog zijn speeksel uitspuwt. Volgens mijn ouders konden mensen die gedurende minstens twaalf uur niet eten en vooral, niet drinken in het hete Indië eigenlijk ook niet werken. Maar ja, er was werk te over en van een algehele staking kon natuurlijk geen sprake zijn. Mijn moeder was, geloof ik, altijd bang, dat speciaal na de middag de bedienden van hun stokje zouden gaan.

Het gevolg was, dat er halve werkdagen werden ingesteld, tenminste voor het personeel. Wij gezinsleden vielen daar natuurlijk buiten en met het resterende werk maakten wij behoorlijke overuren. In die dagen kookte mijn moeder zelf, want zij vond het niet verantwoord om kokki met een lege maag aan de verleiding van etensgeuren bloot te stellen. Na haar pasar-gang werd kokki als hulp toegevoegd aan de binnenmeid. Die twee roesten zich dan in de morgenuren met een vaartje door het grove werk in huis heen. Baboe-tjoetji was tijdens de poeasa alleen verantwoordelijk voor het wassen, spoelen, wringen en ophangen van de was. Er bleven dus duizend en een karweitjes over en mijn moeder kreeg het verschrikkelijk druk. Maar per slot van rekening had zij vier kinderen, waaronder weliswaar maar één dochter, maar zij huldigde de gezonde opvatting, dat ook jongens wel eens hun handen uit konden steken. Mijn broertjes en ik dachten er het onze van en probeerden gewoonlijk alle vier de benen te nemen, zo gauw ons iets werd opgedragen. Mijn moeder echter beschikte

⁶² Suikerfeest, markeert het einde van de Islamitische vastenperiode

als alle Indische ma's over feilloze hulpmiddelen. Haar sloffen had zij het dichtst bij de hand en met de beeloe-ajam kon zij ook uitstekend overweg. Dan was er nog haar belofte an 's middags bij Pa een boekje over ons open te doen. Meestal waren wij dan wel tam.

Als wij 's middags van school thuis kwamen hadden wij het genoeg kokki, baboe-tjoetji en baboe-dalam⁶³ vriendelijk "Tabeh Njah, Non en Njohn" te horen roepen en ze te zien verdwijnen. Dan was het gauw-gauw handen wassen en aan de slag gaan. Mijn broertjes moesten de tafel dekken en geen slordig neergezet servies, geen vorken aan de rechterkant van de borden, geen bandjirende vingerkommen en zij meesten niet proberen de waterglazen bij de bovenranden vast te houden. Jongens kunnen in dat soort zaken onverschillig zijn hoor, maar zij hadden respect voor de gevolgen van eventuele slordigheid. De schalen met eten bracht ik dan binnen en na het eten ruimden mijn broertjes de tafel af en was de afwas voor mij. Knappe vrouw, die kokki, die het gedaan kreeg een vette afwas brandschoon af te leveren zonder geiser of boiler, hooguit met een ketel heet water en verder alleen water uit de kraan, een stukje gele zeep, een bakje met houtskool-as en de sepit, een langwerpige stuk schil van de klapper, die als afwasborstel gebruikt werd. Afwassen deed je in Indië zoals zoveel andere dingen, reuze goedkoop. Tegen een uur of drie moest de was van de lijnen gehaald en gestreken worden. Dat baantje deelden mijn moeder en ik samen, de kleine stukken waren voor mijn rekening, de grotere streek mijn moeder zelf. Het werd voor mij minstens een uur sukkelen met het onmogelijke houtskool-strijkijzer. Of ik kipaste mij een lam handje met als enig resultaat een paar flauwe vonkjes in de areng, of ik kreeg een laaiend vuurtje, dat niet te temperen was en waar ik in het gunstigste geval alleen mijn vingers aan brandde, maar meestal liep het strijkgoed ook wel schade op. Ook de rest van de dag bood nog genoeg bezigheden, waarbij ons hele gezin een handje hielp. Hebben wij onze bedienden eigenlijk wel ooit genoeg gewaardeerd?

Rond zes uur begonnen de bedoeks⁶⁴ te roffelen, ten teken dat de vasten voor die dag voorbij was. Het was het moment voor het "boekah", de eerste maaltijd. Dan zagen wij ook overal inheemse volwassenen en kinderen lopen met blokken ijs aan een touwtje van bamboevezel. Die waren, meen ik, bestemd voor de stroop met stukjes jonge klapper, die gewoonlijk de eerste drank was, die zij op die dag dronken. Degenen die de bedoeks, de houten tonnetjes bespannen met geitenvel, besloegen, ramden door tot circa 8 uur 's avonds, tot na het sembahang Isa, het avondgebed. De vasten had ook haar hoogtijdagen. Ik meen, dat men op de eenentwintigste, drieëntwintigste, vijfentwintigste, zevenentwintigste en dertigste dag speciaal lekkere dingen klaarmaakte, zoals koekjes en dergelijke. Daar stond tegenover, dat ook een bijdrage moest worden gegeven aan de Mohammedaanse priesters, de zogenaamde pitrah. Deze bijdrage bestond voor de gewone man als regel uit een hoeveelheid bera's.

Wanneer de vastenmaand teneinde liep kwamen de bedienden de een na de ander bij ons om een voorschot op hun loon vragen. De meesten hadden het geld allereerst nodig om sieraden en dergelijke, die meestal het gehele jaar in het pandhuis legen, in te lossen. Ook was het de gewoonte, dat zij zich met de Lebaran in de nieuwe kleren staken. De stof of gemaakte kleding meesten zij ook kopen. Nu waren mijn ouders al zo gewend aan de maandelijks kringloop van voorschot vragen, terugbetalen, weer voorschot vragen, terugbetalen enzovoort, dat zij het voorschot maar veranderden in een Lebaran geschenk; daarbij gaven zij ook aan ieder lid van het personeel een sarong en stof voor een kabaja.

⁶³ Kamermeisje

⁶⁴ Moskeetrom

Wanneer je in de buurt van een moskee woonde, was je tegen het eind van de poeasa nog niet gelukkig, want als op de laatste avond voor de Lebaran de bedoek begon te bonzen, wist je, dat die de volgende drie keer vierentwintig uur niet zou zwijgen. Nacht en dag zat een troepje jongens rond de bedoek, die elkaar aflosten bij het doorlopend geroffel. Als er een moe was, nam onmiddellijk een ander de trommelstok over. Op feestdagen begonnen in de loop van de morgen de straten al te krioelen van keurig geklede mannen, vrouwen en kinderen. De rijke vrouwen met gouden "pondjes" als knopen aan hun kleurige baadjes; degenen die niet zo kapitaalkrchtig waren, versierden zich meestal met vergulde kwartjes, die voorzien waren van een speld, waarmee zij op de kabaja vastgestoken werden. Tijdens Lebaran had de toekang-sepoh, de "vergulder" zouden wij zeggen, altijd volop werk. Typisch vond ik, dat de volwassenen meestal wel hun eigen kleurige klederdracht droegen, maar de kleine meisjes geen kleurige jurkjes droegen en de kleine jongetjes in broekje en blousje liepen. Hele gezinnen gingen op deze manier op bezoek bij familie en kennissen, waar zij gastvrij onthaald werden. Treinen en autobussen waren afgestampt vol met feestvierders. Hele gezelschappen gingen ook zomaar uit toeren en betaalden dan gezamenlijk de taxi.

In de loop van de Lebaran kwamen de bedienden dan ook bij ons, met een tatampah vol goede gaven. Het was onze gewoonte om ze daarbij een geschenk in geld aan te bieden, eigenlijk om de onkosten ervan te bestrijden. Zelf gingen wij 's middags dan ook de stad in om te kijken naar de feestvreugde. De lucht trilde van zonnewarmte en lawaai. Van alle kanten dreunden de bedoeks van de Moskeeën en de langgars, daartussen het geknetter van petasan⁶⁵, ook hier en daar hoorde men het geluid van de gamelan⁶⁶. Stamboel gezelschappen⁶⁷ gaven voorstellingen en op verschillende particuliere erven zag men ronggengs⁶⁸ dansen. Ook de Dalang⁶⁹ met zijn wayang-figuren, gewoonlijk gehuurd door particulieren, trok veel kijkers. Er heerste een intense feeststemming, die echter nergens verstoord werd door brooddronkenheid of aanstootgevend gedrag van de feestvierders. Wat dat betreft zou de westerling nog wel iets van ze kunnen leren.

Kleine gasten

De meeste Indische huizen herbergden, behalve hun menselijke bewoners, ook nog een groot aantal kleine gasten. Sommigen van hen vond iedereen aardig en die hadden dan vaak hun nuttige eigenschappen, maar de meesten veroorzaakten een hoop last of waren ronduit schadelijk en beslist ongewenst. Geen mens echter kon hun inwoning verhinderen, hoogstens kon men maatregelen nemen om hen zoveel mogelijk te weren. Er waren permanente logees bij; anderen kwamen op gezette tijden opdagen en vertrokken na kortere of langere tijd. De tuinen wedijverden met de huizen in gastvrijheid en ook daar namen veel kleine klantjes hun intrek, alweer gewenst of ongewenst, tijdelijk of als vaste bewoners. In de huizen, die wij bewoonden waren de meest vertrouwden de kleine, pientere tijtjaks, een soort salamandertjes, die ongelofelijk handig tegen de muren opkropen en zachte kirrende en smakkende geluidjes maakten. Overdag zag je ze praktisch niet, maar als het donker werd en in huis de lampen brandden, leek het of ze overal vandaan kwamen. Zij maakten

⁶⁵ Vuurwerk

⁶⁶ Traditioneel orkest

⁶⁷ Stamboel = theatergroep

⁶⁸ Dansmeisjes

⁶⁹ Poppenspeler

jacht op alles wat kleiner was dan zichzelf en in hun nabijheid kroop of vloog, waaronder de kleine onvoorzichtige vlindertjes, die net als de muggen op het lamplicht afkwamen. De tijtjaks waren talentvolle acteurjes, konden uitmuntend de schijndood-houding aannemen en daarmee hun prooi om de tuin leiden, die dikwijls zo in beslag genomen werd door eigen belangen, dat zij niet scherp genoeg opletten en zich veel te dicht in hun nabijheid waagden. Van "schijndood" veranderden de tijtjaks dan in watervlugge achtervolgers en meestal hadden zij direct beet. Bij ons thuis hielden zij een grondige opruiming onder de lastige insecten, en zoals zij tegen de muren kropen vond ik ze alleraardigst. Maar soms verloor er wel eens een zijn houvast en viel op de grond. Dan werden zij van aardig zo maar akelig, want van schrik of ter verdediging lieten zij hun staartje los en stoven met een kaal achterlijfje weg. Het staartje bleef dan nog een poosje doorspartelen, totdat het als een verkleurd, dood dingetje bleef liggen. Ook moest je een tijtjak niet voelen. Ik maakte het mee, dat een waaghals zijn evenwicht verloor en via, de deurpost en mijn schouder over mijn arm gleed. Brrr... zo griezelig als dat koude en klamme lijfje aanvoelde. Een Indisch huis zonder tijtjaks is volgens mij ondenkbaar en zolang als zij op hun eigen terrein bleven, had geloof ik niemand er bezwaar tegen en waren het wel gezellige diertjes.

De nachtvlinders, die - aangetrokken door het lamplicht - dikwijls kans zagen binnen te vliegen, varen ook niet bepaald lastig. Alleen moesten zij hun verlangen naar het licht meestal met de dood bekopen. Zij dansten als dollen om de lampen, schroelden hun vleugeltjes, vielen neer en vlogen zolang zij nog kracht hadden, toch weer hun onverbiddelijke noodlot tegemoet.

De muskieten varen altijd hinderlijk. Zij staken je venijnig, maar ik geloof, dat alleen de kleine geniepigie anopheles beslist gevaarlijk was vanwege het feit, dat die een mens malaria bezorgen kan. Wij probeerden ons er tegen te beschermen met gazen horren, klamboes, anti-muskietenolie en obat njamoek, de groene spiralen, die aan een uiteinde aangestoken werden en dan een benauwende - en volgens mijn vader ook smerige - lucht verspreidden. De obat njamoek was trouwens alleen afdoende, als je er zowat bovenop ging zitten, want muskieten zijn taaie, hardnekkige beestjes.

Dan waren er de vliegen. Meestal was een grondig doorgevoerde hygiëne voldoende om ze buiten de deur te houden. Met de mieren hadden wij meer moeite. Zij kwamen met enkelen of in lange rijen, in gesloten gelederen. Op ieder korreltje suiker of andere zoetheid kwamen zij af en zij wisten feilloos de weg naar de eettafel en de kasten met etenswaren. De beste remedie hiertegen was alle kast- en tafelpoten in blikjes gevuld met water te zetten. Het grootste deel van het legertje marcheerde dan niet verder dan de randen van de blikjes en de drieste doorzettertjes verdronken onherroepelijk.

In de bijgebouwen woonde altijd wel een tokeh-gezin⁷⁰. Dikwijls zaten zo op de dakspanten van de overloop, soms in goedang⁷¹, badkamer of W.C. Deze vertrekkers hadden in de meeste Indische huizen geen gewoon plafond. Voor deze groot-formaat hagedissen of miniatuur krokodilletjes, om het even hoe men er over dacht, had niemand van ons gezin een goed woord over. Zij waren onaangenaam van uiterlijk, onaangenaam in hun manier van doen en je kon je een ongeluk schrikken, als je pal onder ze stond op het moment, dat ze met de rochelende aanhef van hun roep begonnen. Ik vond altijd dat zij voor hun postuur over een formidabel geluid beschikten.

⁷⁰ Grote variant van de gekko

⁷¹ Opbergruimte

In de houtskool-manden die ter beschutting meestal in een goedang of aan het eind van de overloop, nog net onder dak stonden, huisden soms wel een paar kakkerlakken. Ik heb kakkerlakken altijd erg vieze beesten gevonden en het beste wat je kon doen was ze direct dood te slaan. Maar dat ging nog niet zo gemakkelijk, want zij waren erg vlug en voordat je het wist zaten zij wel weer in een andere schuilhoek, waar je niet bij kon komen.

Een grote plaag waren de termieten, en onder hen had je ook weer baas boven baas. De larons, de mannelijke termieten, bezorgden ons, meestal in de kentering, menige bedorven avond. In dichte zwermen vlogen zij uit, omwolkten de lantaarns, bevolkten voor-, achtergalerijen en bijgebouwen en werkten zich door iedere kier en opening van ramen en deuren ook de huizen binnen. Van rustig eten en drinken, lezen of zelfs maar gewoon zitten was geen sprake meer. Zij vlogen op je bord, in je glas, op je boek, kropen in je haren, hals en mouwen en slaagden er in om je - althans voor die avond - het leven onmogelijk te maken. Er restte je niet veel anders, dan achter de klamboe te verdwijnen. Zij schenen onvermoeibaar in hun rondedans om de lampen, maar na verloop van tijd vielen zij toch op de grond en verloren hun vleugeltjes. Dan waren zo goed als weerloos en voor de tijtjaks werd het altijd weer een grote avond. Zelfs brutale kikvorsen kwamen wel eens voor-, achtergalerij en overloop op om hun deel van de buit op te eisen. Het is mij altijd een raadsel gebleven, waar de rest van de larons, die niet opgegeten waren, bleven, want de volgende morgen vond men alleen de vleugeltjes, waarmee vloer en meubelen bedekt waren.

Ergers waren de vrouwelijke exemplaren, die wij rajabs noemden. Deze waren verzot op alles wat maar houtachtig was en groeven door hun buit lange gangen, die zij metselden met de rode klei, welke zij altijd met zich mee sleepten. Een latere kennis van ons vertrok uit Holland, met in zijn bagage onder andere een kist met boeken. Hij kwal vol vertrouwen in Indië aan en liet de kist met zijn kostbare inhoud zolang in een goedang van zijn huis zetten. Hij kreeg het direct erg druk met acclimatiseren en het zich inwerken in zijn nieuwe betrekking. Zo druk, dat hij de eerste maanden tijd noch lust kon opbrengen om naar zijn boeken om te kijken. Toen hij eindelijk een beetje op dreef was en besloot die boeken een plaats in zijn woonvertrek te geven, kreeg hij de schrik van zijn leven. Bij het openen van de kist bleek, dat een rajab kolonie kans had gezien ware mijngangen door zijn boeken te graven. Zij hadden voor een kapitaal aan wetenschap opgegeten.

De erven boden nog veel meer vertier. De meeste kleine diersoorten, die in de huizen voorkwamen hadden ook wel ergens in de tuin een pied-a-terre. Maar er waren nog anderen, die in huis niets te zoeken hadden en buiten alle welstand en comfort vonden, die zij zich wensten. De krekeltjes, die meestal in het gras huisden, hielden zich overdag stil, maar hieven 's avonds hun sjirpend concert aan en hielden dit tot zonsopgang vol. Over welk een uithoudingsvermogen beschikten die kleine diertjes.

Kleine en grotere sprinkhanen namen hun sprongen van plant tot plant. Ook oefenden zij vaak gewoon op het gras. Er waren planteneters bij, sommigen voedden zich met insecten. De walang sedbah was de grootste, vrij mak, schijnheilig van uiterlijk, maar beslist wreed in zijn gedrag tegenover andere kleine insecten. Er waren wandelende takjes en wandelende blaadjes, waar je heel goed naar moest kijken wilde je ze onderscheiden van de echte takjes en bladeren.

De kleine groene kikvorsjes, soms niet groter dan een overhemdknoopje, staken wel heel scherp af tegen de dikke kodok bangkong, die een enkele keer wel eens in de tuin verdwaalde en je dan de hele nacht uit je slaap kon houden met zijn bassend gekwaak, dat deed denken aan aanhoudende korte stoten op een tuba. Tot de agressieve gasten

behoorden de boomkikkers, die met hun uitzonderlijk lange, van zuignappen voorziene achterpoten reuzensprongen konden maken. Lieten de andere kikkers zich makkelijk verjagen, zij schoten in dat geval met een nijldige kwaak op je arm, Als ze hun kans zagen, bespotten zij je dan met een venijnig vocht.

Kevers in allerlei soorten en grootten, onaanzienlijke zwarte, maar ook prachtig groene exemplaren met goudglans in hun schilden, kortom in talloze variëteiten. De grote klappertor, die een lawaai kon maken als een reuzen bromtol, die op volle toeren draaide, je daardoor aan het schrikken kon maken, maar die even machteloos als ieder klein kevertje werd, zodra hij op zijn rug lag. Vanaf het veilige uiteinde van een lange stok probeerden wij hem wel eens op zijn pootjes te zetten, maar hij was ons daar helemaal niet dankbaar voor, want hij hervatte onmiddellijk zijn dreigend gebrom.

Harige rupsen en de gladde oelar keket, die zich na de verpoping metamorfoseerden in de mooiste vlinders, zoals bijvoorbeeld de prachtige Atlasvlinder, met alleen al het lijf zo groot als een behoorlijke man's vinger. Ik weet nog, dat bepaalde vlinders die het huis binnenvlogen, voor velen een voorbode waren van te verwachten bezoek.

Een heel enkele maal lag onder een steen of een hoop dor blad de meest geduchte en beslist ongewenste gast, de schorpioen, die een gemeen wapen bezat in de giftige angel in zijn staart. Voor kleine dieren was zijn steek meestal dodelijk, maar ook de mens kon er heel wat narigheid van ondervinden.

Mooi, maar als alle spinnensoorten toch griezelig, was de tijgerspin, diep zwart met fraaie gele dwarsstrepen op de lange poten, die krachtige webben spon in de bomen.

Muizen en ratten kwamen zelden voor, daar waar de hygiëne in acht genomen werd, maar soms kwam de nieuwsgierige tjetjoeroet wel eens op bezoek. Het kleine veldmuisje, dat een speels klein dingetje was, met zijn grappige spitse snuitje. Toch was hij schadelijk, omdat zijn eetlust onevenredig was aan zijn postuurtje en zijn onschuldige uiterlijk.

Voor een onaangename verrassing zorgde soms de walang sangit⁷²; als je het ongeluk had op een van hen te trappen, dan waande je je midden in een gasoorlog; ze stonken afschuwelijk en je kon hun lucht heel moeilijk kwijt raken. Als ze een bui hadden lieten zij ook wel eens zomaar hun luchtje los en als zij dat dan nog een doodenkele keer in je huis deden, kreeg de hele familie er kippenvel van.

Grappig vond ik altijd de grote duizendpoot, die met zijn glanzend, mahoniekleurige pantser, wanneer hij kroop deed denken aan een miniatuur dieseltreintje. Als je het diertje aanraakte, rolde het zich op en hield zich dood. Zij hebben in de sprookjes van mijn kinderfantasie een grote rol gespeeld, net als alle kleine diertjes. Zij waren de narretjes uit de hofhouding, zoals de wandelende takjes en -blaadjes de sluipende soldaten waren, en de mieren de ijverige werkertjes. De vliegen behoorden tot de azende vijanden. De sprinkhanen en de kikkertjes vormden het legertje, dat de zevenmijlslaarzen van de reuzen geleend had. De tijtjaks waren de wachters aan de poorten en de tokehs vertolkten de drakenrol. De vlinders troonden als even zovele koningen en koninginnen, die heersten over alle andere onderdanen en de kleine onzelveheersbeestjes waren de prinsjes en prinsesjes. De krekeltjes stelden de muzikantjes voor. De boze koning was altijd weer de brommige klappertor, die zijn eigen legertje had van bijen en wespen. Dan was er nog de hoftovenaar, die meestal in de

⁷² "Rice ear bug"

Japanse kersenboom woonde, de boenglon⁷³, die de macht bezat van kleur te verwisselen al naar zijn omgeving. Zat hij op de stam, dan verfde hij zich in de stamkleur, tussen de bladeren vermomde hij zich in hetzelfde groen. Een enkele keer maakte hij een uitstapje op de begane grond en als hij dan toevallig over het grint liep, kleurde hij zich loodgrijs. Zelfs sommige mensen kon hij bang maken, en groot was zijn toverkunst. Tegenover zijn macht stond de lieflijkheid van de libellen, die als feeën en elfjes, in de lieflijkste kleuren, teer en ijl van plant naar plant zweefden, soms in sierlijke glijvlucht alles wilden logenstraffen wat lelijk, benauwend, angstig of wreed was.

Met mijn kinderogen zag ik al, dat de tuin erg veel leek op de hele wereld. Nergens wee het lang pais en vree. Altijd woedde er ergens wel een klein oorlogje. Lelijkheid naast schoonheid, wreedheid naast geduldige opoffering, ijver en luiheid; ze wisselen elkaar op vrijwel ieder plekje af. Maar over dat alles lag de altijd-durende vernieuwing; de dode bloem liet het zaad na voor de nieuwe plant. De diertjes plantten zich voort, de lelijke rups spon zich in tot cocon en werd vlinder. De sprookjes van de tuin zijn nooit uitverteld.

Bloei

In Indië namen de bloemen over het algemeen in het landschap niet zo'n opvallende plaats in als bij voorbeeld in Nederland in de lente. De tuinen rond de huizen, vooral van de Europese bevolking, waren hierop een uitzondering. Er waren wel plaatsen op Java waar men kon spreken van een bloemenweelde. Een hiervan was Lembang, dat een zekere vermaardheid bezat om de mooie, volle, rode rozen. Trouwens, anjelieren werden er ook veel gekweekt. Maar dit waren producten van bedrijven, die het om de bloemen te doen was. Als ik dus spreek van de rol van de bloemen in het Indische landschap, dan doel ik op de bomen, waarvan er maar weinigen in een opvallende bloesempracht prijken, en tevens van het ontbreken van bloemenweiden. Een appel-, peren- of kersenboom bloeit bijvoorbeeld lang voordat de boom in vol blad staat. In een boomgaard met bloeiende appel-, peren- of kersenvruchten schijnen die vruchten in dat stadium wit en roze te zijn, terwijl het gras er onder bijna wordt verdrongen door de witte madeliefjes, waartussen in brede vegen het helder geel van boterbloemen schittert. Ook ziet men er roodbruine strepen in van de bloeiende zuring. Deze kleurenrijkdom kende Indië niet. In het Indische landschap overheerste te allen tijde het groen.

Toch waren de bloemen er, veel en veelsoortig en dikwijls bijzonder veel en ... ze waren er altijd. Meestal moest men ze echter min of meer ontdekken. De vruchtbomen bloeiden op Java even goed, maar van de meesten hadden de bloesems zo'n bescheiden kleur en zaten ze zodanig verscholen tussen het blad dat ze ternauwernood opvielen. De citrusbloesem verspreidde een heerlijke, frisse geur, maar wie ging er ooit kijken naar een bloeiende citrus-boomgaard? En wie zou er speciaal naar ramboetan- of doerian-bloesem gaan kijken? Ik sprak van geurende bloesem, en of wij die kenden in Indië! Ik denk aan de Kenanga, waaruit, vooral in Bantam de etherische olie werd gedestilleerd, die op de markt wel fancy-prijzen kon maken, de melatti, de kamoening, de kambodja, de Tjempaka. Hun geur kon men vaak op grote afstand waarnemen. Ik zei, dat men de bloemen min of meer moest ontdekken. Dit gold natuurlijk niet voor de vurige flamboyants, de hibiscus soorten, waaronder de kembang sepatoe, die als een onaanzienlijke bloem beschouwd werd, maar niet altijd terecht, want ik ken een soort, waarvan de bloemen pronkjeueltjes waren. Met

⁷³ Boomhagedis, niet te verwarren met de kameleon

hun lichtrode, als met een figuurzaag uitgesneden, sierlijk gekrulde en generfde bladeren, die uitliepen in een kleine krul, hun purperen meeldraden, met gele kopjes, die zich verdrongen om een, aan een lange steel neerhangende, purperen stamper, hadden zij een bijzonder decoratieve vorm. Zij behoren tot de mooiste bloemen die ik ken.

Opvallend waren ook de gouden en blauwe regen, de witte en oranje Stephenote, de witte en roze bruidstranen en niet te vergeten de Bougainville, die men echter gewoonlijk slechts in tuinen of in stadsparken aantrof. Maar soms kon je plotseling op een beschaduwde plekje een groepje prachtige vuurlelles aantreffen, of zag je boven in een grote boom een reusachtige tros duifjes-orchideeën.

Op een verre wandeling kon het gebeuren, dat je reukorgaan onaangenaam werd getroffen door een lucht als van een kadaver in ontbinding. Je keek dan uit naar een dode rat of iets dergelijks en ... vond een bloem, in vorm gelijkend op een aronskelk, waarvan de dikke stengel, gevlekt als een slangenvel, deed denken aan een slang die op zijn staart stond. De stengel was ook elastisch. De plant verspreidde haar stank niet doelloos. Vliegen en andere insecten werden door deze lucht aangetrokken en zetten zich op de bloem neer. Dan waren ze ten dode opgeschreven, want het was een "vleesetende" plant.

Als je op een zwerftocht door een wat donker en vochtig ravijn liep, vond je daar soms een heester, die prijkte met een prachtige witte bloem. In vorm leek zij wat op een kelklelie. Zij droeg niet ten onrechte de naam Bella Donna, maar zij was niet alleen liefelijk, zij kon ook gevaarlijk zijn. Bij de inlandse bevolking heette zij ketjoeboeng. De Indonesische onderwereld had belangstelling voor deze plant. Zij maakten er poeder van dat zij 's nachts met een rietje door de kieren van de jaloezieën van huizen bliezen, om de slapende bewoners te beroven.

Wie orchideeën wilde zien, kon het beste naar 's Lands Plantentuin in Buitenzorg gaan. Trouwens, over het geheel genomen vond men daar bomen en planten te kust en te keur en wie van het tropische natuurschoon hield, kon er dan ook zijn hart ophalen. Binnenkomend door de westelijke ingang viel het oog direct op het Gouvernementspaleis dat schitterde in de morgenzon. Je ging door een laan met statige koningspalmen, die met hun gladde, regelmatig geringde en naar boven dikker uitlopende licht-beige stammen en met hun ordelijke kruinen van wat stijve en niet al te talrijke takken, deden denken aan in het gelid staande lakeien, gereed voor de ontvangst van de een of andere majesteit. Maar wij werden daar niet verwacht en sloegen dus rechtsaf, de Kanari-laan in, een prachtige laan, tot schemerachtig toe beschaduwde door een dubbele rij torenhoge Kanari-bonen, net schoepvormig uitgegroeide wortels. Zij waren van onder tot boven omslingerd door lianen en rotans. In de verte, aan het eind van de laan, zagen wij een fel door de zon beschenen pleintje; dat was de Pasar Bogor. Die kant moesten wij uit. Links lag de grote vijver, half in het donker, waarin de geweldige Victoria-Rega bladeren dreven, met hun schitterende paars-blauwe en rode bloemen; de koninklijke lotus. Daartussen scharrelden de grote, bonte Manilla-eenden. Enkele ervan waggelden door het gras naar ons toe, tuk op broodkorstjes.

Victoria Regia vijver, 's Lands Plantentuin, Buitenzorg, 1936. Op de achtergrond: Gouvernementsgebouw (Bron: [Collectie Tropenmuseum](#))

Wij wandelden door tot vrij dicht bij de uitgang, bij Pasar Bogor. Daar lag rechts de Hortus Botanicus achter een van de gebouwen van het Departement van Landbouw. Op dat punt sloegen wij linksaf en waren al gauw in de laantjes van kleine boompjes, waar de orchideeën op gekweekt worden. Je zag ze in vele variëteiten. Exemplaren, die in Hollandse bloemenzaken tot de kostbaarste bloemen behoren. Iemand van het personeel gaf inlichtingen. Het waren met recht de dames onder de bloemen en ofschoon de meesten zich tevreden stelden met, in letterlijke zin, van de lucht te leven, waren ze aan de andere kant veeleisend en grillig. Soms vertikten zij het om tot bloei te komen. Men kon van alles proberen, zonder succes. Dan nam men ze op, hing ze eens anders en zie ... zij bloeiden. Hun eisen wat betreft schaduw, licht, vocht en weet ik wat al niet meer, waren zo streng nauwkeurig, dat zij bij de geringste afwijking daarvan onmiddellijk staakten.

Wij konden niet bij de orchideeën blijven staan, dus gingen wij wat dwalen. Er was heel wat te zien. Wij kwamen langs een rosarium, dat achter een kerkgebouw lag, dat half in de Plantentuin stond. Vroeger was dit de hervormde kerk, maar sedert er een nieuwe kerk daar dichtbij was neergezet, was de oude verbouwd tot postkantoor. Iemand van de Plantentuin vertelde ons iets over de rozen, maar wij vonden de struikjes niet indrukwekkend.

In deze omgeving bevond zich ook een interessante verzameling bamboe soorten. De eerbiedwaardigste was de reusachtige bamboe Petoeng, die de westelijke ingang van de Plantentuin beheerste. Maar ook de andere soorten, gedoornde en vertakte, gele en groene, trokken onze aandacht, want de bamboe is te allen tijde een sierlijk gewas. Wij waren weer terug bij het gardoe-huisje aan de westelijke ingang, waar een Indonesiër ons aanklampte en een verzameling vlinders in een lijst achter glas te koop aanbood. Hoe mooi zijn verzameling ook was, wij hielden nu eenmaal alleen van levende vlinders. Omdat wij nog tijd over hadden, sloegen wij maar weer rechtsaf langs de paleistuin en drongen nu dieper de Plantentuin in, tot waar hij doorsneden werd door de Tji-Liwoeng.

Voor het zover was, werd ik even bij de arm gegrepen en gewezen op een lange groene boomslang, die aan een boomtak, gelukkig hoog boven ons hoofd, hing en lui heen en weer zwaaide. Even op een sukkeldrafje er onderdoor. Je kon nooit weten of zo'n beest toch naar beneden zou komen. Bij de Tji-Liwoeng, die onder gewone omstandigheden maar weinig bruin water bevatte, dat met een ongemotiveerd lawaai tussen grote bruine stenen heen bruiste, kregen wij een prachtig uitzicht op de bergen.

Wij wandelden nog een hele tijd rond in deze wereldberoemde verzameling en zagen nog veel meer bijzondere en bijzonder mooie planten, bloemen en bomen. Maar van al dit moois boeide mij toch het meest de tarateh (Victoria Regia). Als je aandachtig keek naar deze bloem, zoals zij daar dreef in het donker-overschaduwde stille water, waar slechts hier en daar het daglicht doordrong, tussen haar reusachtige ronde bladeren met opstaande rand, kon je wel eens wegdromen. Vlugge bootsmannetjes beenden met lange pootjes over het water. Het leek net of zij schoentjes aan hadden. Een kikker filosofeerde in stille rust op een blad. Dan verwachtte je haast een bosfee zich te zien buigen over het glanzende water, om zichzelf te spiegelen, haar handen te bevochtigen en daarna haar zwarte haren te vlechten.

Feest

Indische mensen hebben altijd goed kunnen feestvieren. Ik geloof, dat ons leven in de wijsheid van het zonnige land daar veel toe heeft bijgedragen. Als wij van nature al geen feestmensen waren, dan werden wij het wel. Zo veel om ons heen sprak immers van feest, wie kon daar ongevoelig voor blijven. Of wij rijk of minder rijk, of zelfs arm waren, wij konden de goede stemming opbrengen, wij konden zelfs van gewone dingen een feest maken. Toen wij nog kleine kinderen waren vierden wij onze verjaardagen met een feestmuts op, met feesttoeters en afhankelijk van de weersomstandigheden in een versierde tuin, een versierd huis of in allebei. Toen wij ouder werden bleven in vele gevallen de feestmutsen; de feesttoeters maakten plaats voor de gramfoon met eigen en geleende platen en in plaats van de rozetten en de slingers werden lampionnen opgehangen in huis of tuin. Het Jan-Huigen in de Ton, Kruij door Sluip door, Twee emmertjes water halen en Zakdoek leggen verwisselden wij voor het Pandverbeuren met de gekste opdrachten, de drukke stoelendans en het Sur-Qui, bij welk laatste spel wij doodstil moesten wezen, opdat de geblinddoekte te weten kon komen, op wiens schoot hij of zij zat. Toch behoorden al deze zaken, met de cadeautjes, de versnaperingen en het lekkere eten eigenlijk tot de uiterlijkheden. De echte feeststemming kwam uit ons innerlijk voort. Daar zorgden onze ouders, onze gasten en wijzelf voor.

Met Pasen waren de gekleurde eieren, die overal verborgen lagen, niet alleen de oorzaak van ons plezier bij het zoeken. Het was die ondefinieerbare feeststemming die in ons zelf leefde en die iedere geboden gelegenheid gretig aangreep om naar buiten te treden.

Oranjebal in een eenvoudige gelegenheid, ergens in Bandoeng, kon minstens zo'n groot feest worden als in een dure tent. De voorbereidingen alleen al leverden dagen van plezier op. Dikwijls werd het een gekostumeerd bal. Mijn vriendin Noes, een jonger nichtje van mij en ik wilden op een van die oranje-feesten in drie verschillende kostuums toch als een groep verschijnen. De middagen van gezellig plannen maken en weer verwerpen, modeplaten bekijken en weer wegleggen, werden even zovele feestjes. Tenslotte besloten wij tot eigen originele vondst. Wij zouden gaan als symbool van het Oranjehuis: als de vlag, de wimpel en het Wilhelmus. Omdat ik de langste en de dunste van ons drieën was, zou ik gekleed in

blauwe lange broek, witte blouse en rode muts, de vlag voorstellen. Voor mijn nichtje Nel, maakte mijn tante een knaloranje japonnetje en klaar was de wimpel. Het Wilhelmus-kostuum voor mijn vriendin kostte ons het meest hoofdbrekens. Hoe stelde je in vredesnaam een lied in kleding voor? Tot wij het na veel gelach om elkanders onwijze voorstellen opeens vonden. Mijn vriendin, die erg handig met de naald was, zou voor zichzelf een wit japonnetje met cirkelrok naaien. Over die rok tekenden wij met oostindische inkt over de hele omvang in spiraalvorm, van taille tot zoom notenbalken en noten en onder de notenbalken in letters de eerste strophe van het Wilhelmus. Wij hebben met zijn drieën op het oranjebal ontzettend veel plezier gehad.

Op de geboorte van prinses Beatrix⁷⁴ wachtte heel Nederlands Indië dagenlang in intense spanning. Toen het eindelijk zover was telden wij de kanonschoten⁷⁵ en waren even teleurgesteld, dat er geen prinsje, maar een prinsesje geboren was; heel even. Daarna was er alleen maar overstelpende blijdschap om de komst van ons kleine prinsesje. Wij kregen het direct erg druk met het ophangen van de rood-wit-blauwe slingers in huls en de oranje lampionnen in de japanse kersenboom, die onze voortuin rijk was. Kees, ons aapje, was woedend omdat hij uit de boom gezet werd. Hij beschouwde deze zo'n beetje als zijn eigendom. Voor de aubade op het grote erf van de Residentswoning kwam ik, door alle emoties te laat. De schoolkinderen, jeugdgroepen en volwassenen stonden keurig opgesteld tussen de schijnwerpers en waren al halverwege het Wilhelmus, toen ik buiten adem aan kwam rennen. Gelukkig hadden wij in de afgelopen dagen al enkele malen in de Residentstuin gerepeteerd. Ik wist dus waar ik ongeveer staan moest. Ik heb mij vrij onzacht door de mensenmassa moeten heen werken, op ettelijke voeten getrapt en menigeen een por met mijn ellebogen gegeven. Maar niemand keek verstoord en ik heb geen boos woord gehoord. Wij waren immers allemaal veel te blij.

Residentswoning Bandoeng (prentbriefkart verkrijgbaar bij Amazon)

⁷⁴ 31 januari 1938, Martha was toen 19

⁷⁵ 101 saluutschoten voor een prins, 51 voor een prinses

Ik geloof, dat zelden de vaderlandse liederen zo spontaan en mooi gezongen werden als op de dag, waarop Nederlands Indië juichend meeleefde met het geluk van kroonprinses en prins. 's Avonds trokken wij met vrienden en vriendinnen de stad in, waar een enorme feestdrukte heerste en iedereen zich verbroederde met iedereen; waar wildvreemden zich tegenover andere wildvreemden als hartelijke kennissen gedroegen. Wij hosten gearmd in lange rijen achter de muziek en de fakkeloptocht aan, wij zongen uit volle borst en als de ontroering ons te machtig werd, klonk ons gezang wel eens schor. Wij zijn op die avond niet naar de een of andere gelegenheid geweest, maar wij hebben gewoon op straat uitbundig feest gevierd. Daarna zijn wij met kennissen naar huis gegaan, waar de beschuiten met muisjes klaar stonden. Wij dansten en zongen in de voortuin bij de vrolijke verlichting van de oranje lampionnen en in huis onder de rood-wit-blauwe slingers. Tot diep in de nacht hebben wij de geboorte van ons prinsesje gevierd.

Van huiselijke feesten werd altijd veel werk gemaakt. Meestal voerden wij dan ook kleine schetsjes op. Zo werd ik eens aangezocht om in een verkorte, vrije versie van de "Bruiloft van Kloris en Roosje" op te treden als een verlegen, onhandige Kloris, die, gewapend met een ruiker kleine dahlia's, een coquetterend Roosje het hof maakte. Ja, hoe doe je dat als meisje? Volgens zeggen heb ik het er goed afgebracht, maar het kostte mij zelf erg veel moeite, want de verliefde Kloris en zijn Roosje werkten behoorlijk op mijn lachspieren.

Voor de zilveren bruiloft van de ouders van mijn vriendin Noes, hadden wij een heel programma van feestelijkheden opgesteld. Onder anderen zouden wij korte een-actertjes opvoeren. Het eerste stukje waarin ik meespeelde bestond uit een samenzang tussen een grootmoeder en haar kleinzoon. De kleinzoon moest zingend zijn grootmoeder vragen, wat zij hem op verschillende hoogtepunten van zijn leven zou geven en de grootmoeder moest hem na iedere vraag haar ontroerende antwoord toe zingen. Toen de gordijnen van lakens opzij getrokken waren zat ik als grootmoeder vermomd op een oude schommelstoel en face

tegenover het publiek. Aan mijn voeten zat in een groen fluwelen pakje Noes als mijn kleinzoon. Zij had het voordeel, dat bruidspaar en gasten haar alleen van opzij konden zien. Het lied was, wat je noemt een smartlap, dus vooral voor mij in het volle gezicht van de feestvierders, een zware opgave. Daarbij had Noes al tijdens de repetities de gewoonte om de situatie uit te buiten. Zij keek mij, iedere keer dat ik moest antwoorden, zo smachtend aan, dat ik de slappe lach kreeg. Op de feestavond zelf deed zij dat ook en toen ik haar de ontroerende regels: "Ik heb je een slot met een sleutel beloofd, opdat niemand je je kinderlijke onschuld ontrooft" moest toezingen, overdreef zij zo verschrikkelijk, dat ik met de tekst in de knoop raakte. Ik heb haar van onder mijn lange rokken een on-grootmoederlijke schop gegeven.

Daarna moest ik nog optreden in een ander klein stukje, meer een samenzang. Ditmaal gebracht door een oud echtpaar. Het was het lied "Zilveren draden tussen het goud". Wij hadden een moedige jongen kunnen vinden, die wel de oude mannenrol op zich wilde nemen. Ik zelf moest al weer de oude wouw spelen. Wij kwamen onder grote hilariteit op, arm in arm, met schuifelende pasjes. Allebei met ouwelijk geschminkte gezichten, gepoederde haren, brillen zonder glazen op en in ouderwetse kleren. Mijn echtgenoot had er op gestaan een krant mee te nemen, waarvoor, dat bleek later pas; ik zelf had iets van naaiwerk in mijn handen. Er stonden twee gemakkelijke stoelen voor ons klaar. Toen wij goed en wel zaten, moesten wij eerst het publiek laten bedaren voordat wij konden beginnen. Om de beurt zongen wij elkaar een paar regels toe, degene die zong moest de ander aankijken; zingen en kijken beiden dienden wij met gepaste ontroering te doen. Toen bleek, waarvoor de krant diende. Iedere keer als het mijn beurt was verschool mijn partner zijn gezicht achter de krant en kon ongestoord tegen mij grijnzen. Ik heb het werkelijk erg moeilijk gevonden om als een liefhebbend vrouwtje zonder haperen mijn echtgenoot toe te zingen.

Sint Nicolaas bezorgde ons met voor- en napret minstens twee plezierige weken. Toen wij nog klein waren vormden de intocht van de Goedheiligman, de bezoeken aan diverse gelegenheden, waarin hij open huis hield, het gras snijden voor de schoentjes, het door geheimzinnige handen gestrooide snoepgoed, en later de cadeautjes in de leeggegeten schoentjes evenzovele hoogtepunten. Toen wij ouder werden en zelf de rol van de goede Sint op ons namen, genoten wij minstens even uitbundig. Wij probeerden lang voor de grote dag er bij onze gezinsleden achter te komen welke hun vurigste wensen waren. Dat deden we meestal door elkaar op nonchalante manier gecamoufleerde vragen te stellen. Wij letten in die dagen extra scherp op elkaars hebbelijk- en onhebbelijkheden, We hadden immers stof nodig voor de rijmpjes, die bij de cadeaux behoorden. Toch kostten die versjes nog menige zweetdruppel. Wij sloten onze kamerdeuren af, ploeterden met kranten, pakpapier en touw en deden verschrikkelijk geheimzinnig. Voor onze aankopen van taai-taai, speculaas vrijers en vrijsters, chocolade figuren, marsepein en suikerbeesten, gingen wij meestal naar een bepaalde winkel aan de Braga-weg. De prijzen waren er schappelijk en het assortiment ongelofelijk groot. Op een speciale verrassing konden wij ieder jaar weer rekenen; daar zorgde mijn moeder voor. Sint Nicolaasfeest zonder het chocolade potje met inhoud, kan ik mij niet voorstellen. In Holland heb ik later die traditie in ere gehouden.

Braga-weg, de bekendste winkelstraat van Bandoeng, met veel Art-Deco gebouwen. Foto uit 1935. (Bron: [Wikipedia](#))

Na de pret rond vijf december kwam een adempauze, tenminste voor de kleine kinderen. Voer de ouderen kwam daar niets van in. Naar goede Indische gewoonte moest het huis voor Kerstmis brandschoon zijn. Er werd dan een soort grote schoonmaak gehouden, merkbaar voor iedereen boven de twaalf jaar. Tegen twintig december was ook die drukte voorbij; dan werd bij ons de kerstboom te voorschijn gehaald en van zijn hoes ontdaan. De takken werden in de juiste stand gebogen en voorzichtig afgeborsteld. Dan kwam het feest van het versieren. Daar deed ons hele gezin aan mee. Zelfs toen mijn broers al grote jongens waren hadden zij daar nog erg veel plezier in. Als de boom van de piek in de top tot de glazen bollen in de onderste takken, in zijn glinsterende, kleurrijke tooi stak, waren wij met recht trots op het werk onzer handen.

Het Kerstfeest had vanzelfsprekend een heel ander karakter dan het Sint Nicolaasfeest. Vierden wij vijf december luidruchtig en letterlijk met van verwachting kloppende harten, met Kerstmis traden wij in een heel andere sfeer. Op Kerstavond zongen wij met rustige blijheid de Kerstliederen, die wij al uit ons hoofd kenden voordat wij leerden lezen en schrijven. Er waren natuurlijk ook geschenken. Heel eenvoudige, want met Kerstmis zijn die niet belangrijk. Het waren ook een ander soort geschenken. Dikwijls kregen wij ieder een boek. Wij van onze kant probeerden onze ouders blij te maken met zelfgemaakte verrassingen. Mijn broers kenden goed met de figuurzaag overweg. Ik zelf hield helemaal niet van naaien en dergelijke, maar tegen Kerstmis kon ik het toch wel opbrengen, een klein kleedje te haken of een kussenovertrek te borduren. Van de kerkgang op de eerste Kerstdag kwamen we allemaal stil thuis. Het zitten in de feestelijk versierde kerk tussen allemaal blijde mensen, het aanhoren van de verkondiging van de Blijde Boodschap, de juichende samenzang, maakten dat wij met stille, intense dankbaarheid naar huis gingen. Het was die blijde dankbaarheid, die het Kerstfeest voor ons gezin zo waardevol maakte.

Na zesentwintig december kregen mijn broers, die gewoonlijk al direct na Sinterklaas om een behoorlijk voorschot van hun zakgeld hadden gezeurd uit angst voor een mogelijk lege gezinskas tegen het einde van die maand vol feesten, en dat voorschot ook meestal hadden losgekregen, het druk met vuurwerk kopen. De Chinese toko's werden er voor afgestroopt, er werd niet direct gekocht, maar overal gekeken en vergeleken. De een wist nog betere en voordeliger adressen dan de ander en de vriendjes spuiden hun kennis ook. De regel was bij ons thuis, dat pas na Kerstmis vuurwerk gekocht mocht worden, waarschijnlijk om te voorkomen dat het gedurende de hele maand december een gekkenhuis zou worden. Een jongen, die vuurwerk in zijn bezit heeft, bezit dat gewoonlijk niet lang, maar knalt er op los. Mijn broers waren helemaal niet ingenomen met dat ouderlijke bevel, want na Kerstmis waren de meeste winkels door hun beste voorraad heen. Vandaar dat wikken en wegen voordat ze de spullen kochten.

Toch kwamen ze niets te kort, want mijn moeder viel buiten de wet en had lang van tevoren de nodige rentengans, de kleinere en grotere bommen, het bengalse vuur, de vuurpijlen enz. ingeslagen. Zij verstond uitmuntend de kunst om de hele zaak te verstoppen tot precies dertig december. Dan werd het vuurwerk op grote tetampas te drogen gelegd. Mijn broers hadden op die datum meestal het grootste gedeelte van hun voorgeschoten zakgeld al opgeknald, maar hoe ze ook watertandden, van de tetampas moesten ze tot de eenendertigste afblijven. Op die morgen waren mijn moeder en de bedienden wel eens een beetje kribbig door de drukte, die zij achter de rug en nog voor de boeg hadden, maar tegen de middag was dat over en kwamen ook zij in de rechte feeststemming. Voor de Nieuwjaarsmaaltijd was het meeste al gekookt, gebakken en gebraden. Op de bovenste plank in de spenkast stonden de geurende spekkoeken, voor de saucijzenbroodjes zorgde de bakker en in de vooravond trommelde mijn moeder haar kinderen om de beurt op om oliebolletjes te bakken. Oergezellig, dat bakken en proeven tegelijk. Mijn broers en ik waren geweldig trots op onze gelukke en mislukte baksels, over de aangebrande exemplaren strooiden wij extra veel poedersuiker en dan vonden wij, dat ze best lekker waren.

Meestal werd er tegen die tijd al volop vuurwerk afgestoken, de kruitlucht overheerste dikwijls de baklucht en naarmate de avond vorderde werd het knallen, fluiten, gieren en sissen van de verschillende soorten petassan, vuurpijlen, voetzoekers en sterretjes tot een oorverdovend lawaai en de kruitdamp zo doordringend, dat niemand iets anders meer rook. Al deze feestelijke dingen hadden ook nog het voordeel, dat de weemoed, die onverbrekkelijk verbonden is met de laatste uren van een jaar, praktisch geen kans gaf de feestvreugde te verstoren. Midden in een mijmering over het afgelopen jaar kon je je een ongeluk schrikken door een daverende slag vlakbij het huis, dan had een van mijn broers voor de zoveelste maal verkeerd gemikt.

Even voor twaalf uur vulde mijn vader de wijnglazen en staken mijn broers het onderste eind van de rentengan aan, die aan de hoge bamboepaal in de voortuin hing. Dan wachtten wij allemaal ernstig op de twaalf slagen, die het oude jaar uitluidden. Onze gelukwensen werden volkomen overstemd, maar onze tranen en kussen spraken voor zichzelf. Daarna renden wij naar de voorgalerij om naar het vuurwerk te kijken. Het was een machtig gezicht. Aan alle kanten lichtte de hemel. Draaiende zonnen, spattende sterretjes vormden tezamen met het andere lichtende vuurwerk als het ware een nieuw firmament. Overal waren mensen op de been. Jongens en meisjes hosten gearmd over straat en gingen bij bekenden nieuwjaar wensen. Wij trokken er ook op uit en deden onze ronde langs vrienden en kennissen. Als het grootste vuurwerk-spektakel voorbij was, kwamen groepjes inheemse

nieuwjaar-wensers, Er waren muzikanten bij die de vaderlandse liederen speelden. Dikwijls bliezen zij er behoorlijk naast, maar daar werd de feestvreugde niet minder door. Wij moesten wel de portemonnee bij de hand houden, want stuk voor stuk verwachtten de muzikanten, de ronggengs, de berongans⁷⁶, heel dat gilde van goedmoedige en luidruchtige mensen voor hun felicitaties en hun prestaties ook een dankbetuiging in geld. Vanuit onze vreugde gaven wij hen dat graag. Een nieuw jaar was op feestelijke wijze ingehaald.

Kameraden uit mijn jeugd

Onze twee honden, Rody en Bobbi, zijn heel veel jaren de trouwste kameraden van mijn broers en mij geweest. Zij waren onze metgezellen op wandelingen, zij waren onze partners bij stoeipartijen, zij waren aanhankelijk en gaven zelf een warmte en een trouw, die men in vriendschappen tussen mensen maar zelden vindt. Zij verschilden uiterlijk zowel als innerlijk totaal van elkaar, zoals ook mensen van verschillende afkomst en aard elkaars tegenpolen kunnen zijn.

Rody kregen wij als dikke pup uit een eerbaar nest, tenminste voor wat zijn moeder betrof, zijn vader was onbekend. Hij groeide op tot een leuke kwajongen, en in later jaren tot een oubollig oud heertje. Om te zien was hij, zoals mijn vader het zo treffend uitdrukte, "mooi van lelijkheid". Zijn korte, dikke pootjes droegen zijn rolrond lijfje. Hij bezat een bruin-geel gevlekte vacht, die zo borstelig was als een straatbezem en zijn kop leek nog het meest op die van een zwijntje.

Bobbi werd als ondervoed babyhuidje in de heg van onze achtertuin te vondeling gelegd. Hij vertoonde bij het opgroeien ook alle kenmerken van een rasloze straathond, maar dan in slanke uitgave en op hoge poten. Hij ontwikkelde zich innerlijk echter tot een aristocraatje, die zich in alle opzichten pretentius gedroeg.

Ondanks hun verschil van aard en het feit, dat zij allebei reuen waren, konden zij toch reuze goed met elkaar opschieten. Een deel van de dag moesten zij noodgedwongen aan de ketting liggen. Het leven van een loslopende hond in Indië was niet benijdenswaardig. In verband met het gevaar voor hondsdelheid kwamen op gezette tijden de hondenvangers van Overheidswege met hun strikken en hun hondenkar. Gelukkig beschikten wij altijd over behoorlijke achtertuinen waarin zij dikwijls vrij konden rondlopen, want van het altijd aan de ketting vastliggen wordt zelfs een hond tureluurs. Bobbi was al gauw gewend aan zijn terrein en vertoonde zich bijna nooit in de voortuin. Maar Rody had het onverschillige van de kwajongen en stoorde zich meestal niet aan bevelen, ook al werden die voor zijn eigen bestwil gegeven. Achter- en voortuin bleken hem niet groot genoeg te zijn, de wereld die hij wilde verkennen strekte zich veel verder uit. Hij was daarbij erg goed van vertrouwen. Hij liep iedereen vrolijk tegemoet en verwachtte, zowel van mensen als van dieren, gezellige stoeipartijtjes.

Voor de hondenvangers was hij dan ook meestal een gemakkelijke buit. Soms hoorden wij aan zijn gillend gejammer, dat hij vlak bij huis gestrikt was; ons soebatten bij de hondenvangers hielp dan niet, hij moest mee. Soms ook kwam hij tegen etenstijd niet opdagen en dan wisten wij, dat hij alweer het haasje was. Gelukkig was er een termijn van enkele dagen gesteld, waarbinnen eigenaars tegen boetebetaling hun honden konden terughalen. Dat deden mijn oudste broer en ik om de beurt. Wij hebben Rody ettelijke keren moeten vrij

⁷⁶ Mensen verkleed als mythische figuren

kopen, en ik geloof wel dat de agenten blij waren als wij dat nog op dezelfde dag dat hij gevangen was, deden, want volgens hen maakte hij altijd een geweldig spektakel.

Zijn speelsheid heeft Rody ook eens een paar weken cellulair gekost in een van de observatiehokken van het Instituut Pasteur. Op een middag daagde hij een rekening-loper uit en toen die niet op zijn spelletje reageerde, scheurde hij hem een flink stuk uit zijn broek. De man kwam natuurlijk zijn beklag bij ons doen. Wij vroegen hem of hij ook gebeten was. Hij bleek zelfs geen schrammetje te hebben opgelopen, want Rody heeft nooit de allures van een waakhond gehad. In huis of tuin kon hij wel eens grommen tegen een vreemde, maar daar bleef het bij. In de buitenwereld wilde hij vriendjes zijn met iedereen. Wij hebben de man een nieuwe broek gegeven, maar hij meldde het geval toch bij de bevoegde instantie en een paar dagen later kregen wij een oproep om Rody naar het Instituut Pasteur te brengen voor een observatie van enkele weken. Onze hond heeft toen heel wat uitgestaan. Wij mochten hem een paar keer in de week bezoeken, maar verder dan voor zijn hok komen was niet toegestaan. Ik mocht hem niet aaien, hij mocht mij geen pootje geven en ik moest iedere keer weer een brok in mijn keel wegslikken als ik zijn pogingen zag om zijn pootje door het gaas naar mij toe te steken. Hij jankte de wereld bij elkaar als ik weg ging en hem achterliet, maar kwispelde bij het volgende bezoek toch weer zonder wrok niet zijn staartje en wrong zich in alle bochten om zijn plezier over het weerzien te tonen. Rody werd bij zijn thuiskomst flink verwend en gedroeg zich minstens een volle maand erg braaf. Wij moesten hem toch wel het grootste deel van de dag aan de ketting leggen.

In onze vrije tijd gingen mijn broers en ik dikwijls met Bobbi en Rody wandelen. Je moest wel stevig op je benen staan om met twee honden, die de vrijheid roken, op stap te gaan. Meestal moest ik bij Rody dan eerst de halsband een volle slag draaien want hij dolde zo, dat de hondenpenning op zijn rug hing. Bobbi droeg altijd keurig netjes zijn penning op de borst. Ik liep vaak met hen naar kleine sawahs, die niet zo ver weg lagen. Op de smalle paadjes tussen rijstveldjes moesten zelfs honden het kalm aan doen, dat vergaten zij dikwijls. Het was altijd weer leuk om ze zo verschillend te zien reageren: Rody, die enthousiast een sawah-slangetje probeerde achterna te zitten, daarvoor tot aan zijn buik in de modder dook en vrolijk bleef blaffen; Bobbi, die al verontwaardigd jankte als hij door een faut-pas met een poot in de blubber zakte.

Wij hebben met z'n drieën zo dikwijls de sawahs zien wisselen. De bevroede veldjes, als spiegelende meertjes, veranderden door de grondbewerking in beige modderpoelen, waarin later de bibit werd uitgeplant. Na ongeveer drie maanden liepen wij dan over galangans, die verscholen lagen tussen de rijpende padi⁷⁷, die zacht deinde op de wind. Ook het oogsten van de goudgele padi hebben wij gezien, het geduldig halm na halm afsnijden met de ani-ani⁷⁸ door zingende vrouwen in kleurige kleding. Maar het plezierigst vonden de honden het, als zij uiteindelijk naar hartelust konden rennen over de stoppelvelden, na het binnenhalen van de oogst. Aan het eind van de sawahs lag een kleine kampong, waar huisjes net atappen daken onder waaiende palmen scholen, waar halfnaakte kindertjes speelden en onbewust genoten van een zonnebad. Waarr de ouderen eenvoudig en stil met hun arbeid bezig waren en enkelen in de buitenlucht siësta hielden.

Na het stukje bewoonde wereld kwam een stukje bos. Zij waren van elkaar gescheiden door een kleine kali⁷⁹, en zij waren met elkaar verbonden door een bruggetje van aaneen

⁷⁷ Term voor rijst die op het veld staat

⁷⁸ Rijstmes

⁷⁹ Beek, kleine rivier

gebonden boomstammetjes. Meestal was dit bruggetje glibberig en de eerste keer, dat wij er over heen moesten durfde Bobbi er geen voet op te zetten. Ik heb hem er over heen moeten dragen. Hij wendde er wel gauw aan, misschien wilde hij ook niet onderdoen voor Rody, die met heel zijn schommelend lijfje genoot van de oversteek. Aan de andere kant van de brug, in het bosje, gaf ik dan de honden hun vrijheid. Ze rolden zich om en om in het gras, buitelden over elkaar heen, renden hun eigen staartje achterna of stoven tussen de bomen door, op zoek naar meer avontuur. Nu, er viel daar voor hen genoeg te beleven en ook voor mij. Op een open plek groeiden een paar bamboe-stoelen dicht bij elkaar en vormden samen een apart bosje in het bos,. Zij waren heel mooi om alleen maar naar te kijken. De zon gleed in schuine banen tussen de stengels door, die aan de toppen sierlijk omkrulden. Aan de voet van de bamboestoelen groeiden bijzonder mooie planten, waaronder de kleurige daoen mijana. Maar, zoals ik al gezegd heb, men kon er alleen maar naar kijken, want de venijnige bamboehaartjes, die op de stengels en bladeren voorkwamen, die als doortjes zo scherp waren, maakten het geheel tot ontoegankelijk gebied. Het was net het betoverde bos van het kasteel van Doornroosje.

Ook op Bobbi en Rody oefende het bamboebosje grote aantrekkingskracht uit en ook hierin bleek, hoezeer de een van de ander verschilde. Bobbi, die na de eerste herkenningsspoging al wijs was en zich verder op een afstand hield, al bleef hij er wel verwachtingsvol naar kijken; Rody, die niet leren wilde, die altijd weer probeerde het Doornroosje te vinden, dat er niet was, en die altijd weer verongelijkt jankend bij mij terugkwam met bamboehaartjes in zijn snuitje, in zijn pootjes en in zijn vacht, die ik er doodvoorzichtig uit moest trekken.

Op de terugweg gedroegen zij zich ook ieder naar eigen aard. Bobbi, hoe doodmoe hij ook wezen kon, liep altijd waardig, met opgerichte kop. Rody kon zich soms geweldig aanstellen. Hij zakte door zijn pootjes, zodat zijn buik bijna over de grond sleepte, liet zijn tong uit zijn bek hangen, en hijgde zo erbarmelijk, dat je zou veronderstellen, dat hij haast niet verder meer kon. Het volgende ogenblik kon hij mij bijna van de benen trekken om een geschrokken kip achterna te zetten.

Thuis liepen zij direct naar hun etensbakjes. Rody schrok gewoonlijk zo gulzig, of hij de hele dag gevestigd had. Bobbi at voor een hond beslist netjes. Rody lustte als dessert best tempéh en oebi, waar Bobbi niet naar taalde. Maar beiden waren zij dol op gewone biscuitjes. Na het avondeten bleven zij meestal gezellig bij ons binnens 's huis. Als zij niet bedelden om op schoot te mogen zitten dolden zij nog wat rond, of zochten ieder hun eigen plekje op. Zij deden dan of zij sliepen, maar dat was schijn, want als wij hun naam noemden, waren zij zo weer bij ons.

In de loop der jaren veranderde alleen hun lichamelijke gesteldheid. Zij waren allebei wat stram en wat kortademig en onze wandelingen werden dan ook korter. De stoeipartijen kwamen minder vaak voor. Maar innerlijk bleven beiden hetzelfde, Rody, het spontane hondje en Bobbi de pretentieuze, met zijn min of meer gesloten aard. Toch was het Bobbi, de waardige, die tijdens de bezetting agressief werd en kwaadaardig iedere Jap aanvloog. Hij verliet huis en tuin om zijn haat te kunnen uiten tegen alles wat Japanner was. Het kostte hem zijn leven. Ook Rody heb ik niet meer teruggezien. Hij stierf kort voor de bevrijding.

Vreemde zaken

Men zegt wel eens, dat wij Indische mensen bijgelovig zijn. Sommigen van ons zijn dat ook wel, maar toch geloof ik niet, dat enkel het constateren van feiten, waarvoor men niet direct een simpele verklaring kan vinden, per sé bijgelovigheid moet inhouden. Per slot van rekening kan ieder nuchter denkend mens na verloop van tijd duizend en een praktische oplossingen bedenken voor onbegrepen dingen. Het is dan ook niet uit bijgelovigheid, dat ik enkele van die gebeurtenissen wil memoreren, maar alleen, omdat ik er in mijn jeugd mee geconfronteerd werd. Ook niet om er een oordeel over te vellen, want ik heb er geen oordeel over. Ik weet alleen, dat ik niet slechts uiterlijk een Indische, maar ook innerlijk echt half om half be. Dat houdt onder andere in, dat wanneer mijn fantasie bovennatuurlijke wegen wil gaan, zij vaak een gevoelige tik krijgt van mijn Hollandse nuchterheid.

Ik moet nog erg jong geweest zijn, toen zich het volgende afspeelde. Ik denk, dat wij toen in Batavia woonden, want daarheen gaan mijn eerste herinneringen terug. Het begon op een nacht met een licht schudden van mijn bed, waarvan in het begin niemand iets geloofde. Toen het zich herhaalde en ik met die mededeling bij mijn ouders kwam, dacht mijn vader aan een lichte aardbeving, zoals die zo vaak voorkwamen en waar de rest van het gezin dan blijkbaar doorheen geslapen was. Mijn moeder veronderstelde, dat ik met een te volle maag naar bed was gegaan en Pittik, aan wie ik het ook verteld had, zei, dat ik vast gedroomd had.

In het begin slikte ik de aardbeving, tenslotte gebeurde het niet iedere nacht en wie lette in Indië op lichte aardschokken. Na verloop van tijd werd het schudden heviger en kwam vaker terug. Ik werd toen werkelijk bang. Ik durfde niet meer gewoon in en uit het bed te klimmen, maar nam meestal een sprongetje vanaf een veilige afstand. Ik had het idee, dat op die manier niets mij bij mijn benen kon grijpen en onder het bed sleuren. Pittik gaf allang geen commentaar meer, maar zij was zo goed niet of zij moest iedere avond en iedere morgen onder mijn bed kijken of er niemand onder lag. Zij wist mij vaak gerust te stellen. Een klein kind denkt immers nog niet aan onnatuurlijke zaken, maar toen het schudden zich zo vaak herhaalde, dat ik het hele huis bij elkaar gilte, greep Pittik in. Zij liet eenvoudig mijn bed in een andere kamer zetten en ik was van alles af. Waren het werkelijk lichte aardschokken? Had ik toch nachtmerries gehad? Eerlijk, ik weet het niet met zekerheid, al wil ik dat zo graag geloven.

In Soerabaja maakte ik de volgende vreemde gebeurtenis mee. Ik zal een jaar of acht geweest zijn. Wij bewoonden in die tijd een van de twee paviljoens die aan weerszijden van een reusachtig, onbewoond hoofdgebouw lagen. In het andere paviljoen woonde een Chinese familie. Nu werkten dat hoofdgebouw plus de tuinen al hevig op mijn verbeelding, omdat het eerste in vervallen staat verkeerde en op de erven praktisch alleen hoge bomen stonden, die het geheel erg somber maakten. In een kamer van dat lege hoofdgebouw, die het dichtste bij onze eigen vertrekken lag, verzorgde ik onze poes met jongen, omdat onze eigen behuizing niet zo groot was.

Op een namiddag tussen licht en donker brachten Pittik en ik, zoals gewoonlijk poes haar avondeten. Toen gebeurde het. Met een scherpe tik hoorden wij iets tegen een van de luiken ketsen; direkt daarna hoorden wij zo verschrikkelijk vloeken, als ik nooit in mijn leven meer gehoord heb. Toen kwam het allervreemdste. Wij zagen de dikke, gesloten deur die toegang gaf tot de rest van het hoofdgebouw, in- en uitbollen als een ballon die opgeblazen werd en weer leeg liep. Dit herhaalde zich een paar keer. Pittik en ik gilden allebei. Zij trok mij de

kamer uit en wij renden meteen door naar haar kamertje in onze eigen bijgebouwen. Daar vertelde zij mij, dat het huis oud was en dat de wind in zo'n huis rare geluiden kan maken, maar er was toen helemaal geen wind en de bewuste deur lag trouwens binnenshuis. Het gelukte haar mij te kalmeren.

De volgende morgen verhuisden wij de poes met haar kindertjes en wij hebben nooit meer een voet in die kamer willen zetten. Er zijn voor die gebeurtenis natuurlijk genoeg normale oplossingen te bedenken. Er kan een stelletje grappenmakers aan de gang zijn geweest, waarvan de een vanuit een schuilhoek het luik bombardeerde, een tweede zo dronken was, dat hij liederlijke taal moest uitslaan, en een formidabele krachtpatser kan zijn krachten op de deur beproefd hebben. Ja zo kan het, natuurlijk allemaal best gegaan zijn.

Het was ook in Soerabaja, dat veel mensen schrokken door alarmerende berichten over een huis, dat op gezette tijden met stenen bekogeld werd, waarvan niemand de herkomst kon ontdekken. Nu hield mijn vader helemaal niet van die "flauwe onzin", zoals hij dergelijke gevallen placht te noemen. Toen hij dan ook op een dag het verhaal ergens opgevangen had, kwam hij er mee thuis en maakte er de mop van de avond van. Het verhaal zal beslist niet voor mijn oren bestemd zijn geweest, maar om de een of andere reden vergaten mijn ouders totaal, dat ik nog niet in bed lag, maar in een hoekje van de kamer zat te lezen.

Toen mijn vader uitgelachen was, wist hij al gauw een afdoende verklaring voor de hele gebeurtenis: volgens hem zouden de schutters wel op de daken van andere huizen gezeten hebben. Nieuwsgierig als ik was, informeerde ik later bij anderen verder. Nu, de schutters moeten beslist acrobaten geweest zijn, zij konden namelijk niet alleen ongemerkt vanuit zowat alle richtingen op het huis mikken, maar zij konden ook nog stenen van beneden naar boven gooien, want, dat het laatste geregeld voorkwam was een door velen geconstateerd feit.

Ik weet niet meer hoe het blad heette, waarin ik veel later een serie foto's zag van een oud huis in Batavia, die niet alleen het huis en de tuin toonden, maar ook telkens weer een schimmige figuur, staande bij de put op het erf en ook wel in het huis zelf. Was dit bedrog, of alleen maar een grap? Van spoken zonder lichaam kan men toch geen foto's maken, vind U niet?

En wat was er toch aan de hand met het huis aan de P.C. Hooftweg te Bandoeng? Ik weet het echt niet. Het huis zelf had niet zo'n prettige indeling en wij hebben er niet zo heel lang in gewoond. Verder had het om zo te zien niets bijzonders. Het hoofdgebouw was met de bijgebouwen verbonden door de gebruikelijke overloop en er lag een smal steegje tussen het huis en het voorste kamertje van die bijgebouwen. De voortuin was klein en er stond voor zover ik mij herinner slechts een boom in. Er was dus vanuit het huis vrij uitzicht over de straat. Aan weerskanten stonden de andere woningen ook niet ver van de onze af.

Op een nacht veroorzaakte mijn vader een opschudding van jewelste. Hij was nooit gewend geraakt aan het stilletje⁸⁰ in de slaapkamer, en liep vaak in het holst van nacht over de overloop naar de geëigende plaats in de bijgebouwen. Die bewuste nacht werden wij wakker door zijn woedend geschreeuw. Hij sommeerde blijkbaar iemand om te blijven staan en informeerde driftig wat die persoon uitvoerde. Wij hoorden daarna zijn rennende voetstappen door het steegje, een abrupt einde van de eenzijdige conversatie en voordat wij goed en wel uit bed waren was hij al weer binnen 's huis.

⁸⁰ Emmer om je behoefte in te doen

Ik heb hem zelden zo verbluft gezien. Hij vertelde, dat hij op de overloop een soort Arabier was tegengekomen, die de brutaliteit had gehad rustig te blijven staan, hem aan te horen, zich daarna even rustig om te draaien en in het steegje te verdwijnen. Mijn vader was hem achterna gegaan en had even later in de lege voortuin gestaan en gestaard naar een volkomen lege straat. In die tijd hadden wij, behalve Pittik, nog een inwonende vrouwelijke bediende. De volgende morgen vroeg onderwierp mijn vader met mijn moeder als tolk, haar aan een streng verhoor en eiste, dat zij haar, laten wij zeggen "saudara"⁸¹ op een ander uur zon ontvangen, en liefst buiten 's huis. In het begin deed zij nogal gepikeerd, maar toen haar omstandig was uitgelegd waar het precies om ging, werd zij op slag uitwonend. Overdag bij ons werken wilde zij nog wel, maar bij ons slapen was er niet meer hij. Mijn vader was er voldaan over, dat het herenbezoek voortaan in de kampong ontvangen zou worden.

Was het werkelijk een amouretje? Of was het wat anders? Mijn moeder heeft namelijk later de Arabier nog eens gezien, maar is hem niet achterna gegaan, tenslotte is mijn moeder een Indische.

Wat was verder met het eerste kamertje van de bijgebouwen van hetzelfde huis? Het lag aan het steegje, was vanaf de overloop niet te bereiken. Men kon er alleen binnengaan door een deur aan de voorkant. Er werd van verteld, dat je er na zonsondergang beter niet kon komen. Nu was ik toen zeventien jaar oud en op die leeftijd wil je wel eens het naadje van de kous weten.

Ik installeerde mij dus op een dag tussen licht en donker met een boek in dat kamertje en liet voor alle zekerheid de deur open, maar van lezen kwam niet veel. Het zal wel door alle verhalen gekomen zijn, dat ik mij hoe langer hoe onbehagelijker begon te voelen en op een gegeven moment sterk de indruk kreeg, dat iets zwaars mij in de rug drukte en mij onverbiddelijk in de richting van de deur duwde. Ik ben lafhartig het kamertje uitgelopen en heb er 's avonds nooit meer een voet gezet. En nu nog ben ik er niet helemaal zeker van of ik uit vrije wil het vertrek heb verlaten, of dat ik er eenvoudig werd uitgezet.

Toen mijn vader, niet voor het eerst, tegen een vriend zei niet in geesten te geloven, zei deze: oh nee? De volgende ochtend werd pa van (n)iets wakker en schrok zich wezenloos. Aan het eind van zijn bed stond in vol ornaat een krijger. Ze keken elkaar aan (pa zei eerlijk echt bang te zijn geweest, maar de krijger stond op zijn netvlies gebrand), op zijn vragen "wie bent u, verlaat mijn kamer", ging de krijger weg. De volgende dag kwam zijn vriend. En? Heb je bezoek gehad? Pa moest het bevestigen.

Bergen

Tot mijn wereld hebben ook de bergen behoord. De rotsachtige kende ik alleen van platen en foto's. Later zag ik er tijdens de reis naar Holland genoeg langs de kusten van Afrika en Arabië. Met hun stoere, hoekige lijnen en hun paars-bruine kleur in het nevelig verschiet, hadden zij iets stug-afwijzends en schenen te zeggen: "Kom niet dichterbij, je hebt hier niets te zoeken". Neen, deze bergen deden in niets denken aan de verfijnd elegante silhouetten in teder groen-blauw, die op grote afstand, de bergmassieven van Java te zien geven. Ook niet aan de bergeilandjes aan de top van Sumatra, die ik bij het afscheid van Indië, uit zee zag oprijzen als statige conen, tot de top begroeid met zwaar, zwart-groen bos. Die hadden

⁸¹ "broer"

vooral iets geheimzinnigs. Allen bezitten hun eigen schoonheid, maar alleen aan de lieflijke bergen van Java denk ik met heimwee terug.

Veel heeft het leven mij in Indië afgenomen, maar de bergen kon het mij niet ontnemen. Dat kon niets en niemand. Zelfs de Japanners konden dat niet. Ze konden mij opsluiten en met hun gedek mijn dagelijkse wereld beperken tot een paar straten, maar het uitzicht op mijn bergen konden zij mij niet ontnemen. Soms zag ik ze als vage, blauwe silhouetten aan de einder, dat was wanneer wij in het laagland stonden. In het hoogland, waar wij zoveel dichterbij hen leefden, zag ik ze veel duidelijker, en vanuit de heuvelstad Bandoeng en het hoger gelegen Lembang, kon ik al veel van hun werkelijke gedaante onderscheiden.

Vanuit de verte gezien, gaven zij een beeld om nooit te vergeten. Op een zonnige dag waren hun toppen fijn blauw-grijs; meer naar beneden ging dit over in groen-grijs, er geleidelijk in donkerder groene tinten, waartussen reeds de rossig-bruine trapeziums van de braakliggende landen zichtbaar werden. Men wist daar ook de weelderige thee- en koffieplantages, al waren zij op die afstand nog niet te herkennen, en daartussen de eerste inlandse akkers en tuinen. De helling was doorsneden door diepe, grillige ravijnen, die van boven naar beneden breder werden en herkenbaar waren aan hun donkerder blauw-grijze kleur. Uit deze ravijnen stegen langzaam fijne, vlokkige wolkjes omhoog, die hun schaduw op de berghelling wierpen.

Dit prachtige, paradijselijke landschap kon echter in de namiddag drastisch veranderen. Dan groeiden de fijne, witte wolkjes snel aan tot dreigende, loodgrijze gevaartes, die spoedig de bergtop aan het oog onttrokken en groeiden - en groeiden, totdat een grijs, doorschijnend gordijn, dat in de verte uit de wolken naar de aarde neer leek te hangen, ons vertelde, dat ginds de tropische regen in volle kracht neerdaalde.

En dan de bergen bij zonsopgang en zonsondergang. Een sprookje. Tegen de avond begonnen de schaduwen van de naburige bergen in blauw-groene kleur tegen de hellingen der andere bergen op te stijgen, tot alleen het bovenste deel nog in goudglans tegen de, nu teerder blauwe, hemel afstak. Vrij plotseling dan, bij het wegduiken van de zon, werd de top in vuurgloed gezet en veranderde in een vurige spits, dooraderd met paars-blauwe ravijnen, tegen een hemel, die glansde in de prachtigste tinten. Wolken, die violet-grijs van boven, van onderen prijkten in vloeibaar goud daar boven teer-roze wolkenstrepen, die heerlijk afstaken tegen een fijn zee-groene avondhemel. Wanneer zal ik zoiets ooit weer zien?

De bergen te naderen, hen te bestijgen, hun rijkdom te verkennen, was groots en overweldigend. De bergtochten behoren tot mijn mooiste herinneringen. Om de Tangkoebang Prahoe⁸² te beklimmen deed men er verstandig aan 's morgens al voor dag en dauw te vertrekken en te zorgen dat men in Lembang was voordat de zon opging. Wij vertrokken vanuit Bandoeng met een taxi en lieten die stoppen bij de kina⁸³ tuinen vlak voor Lembang. Daar maakten wij een afspraak met de chauffeur om ons op een bepaald uur weer te komen ophalen bij het Grand Hotel Lembang.

Grand Hotel Lembang, rond 1940 (Bron: [Pinterest](#))

⁸² Actieve vulkaan 30 km ten noorden van Bandoeng

⁸³ Gewas waaruit kinine wordt gewonnen

Bij de kinatuinen sloegen wij rechtsaf, door de onderneming Baroe-Adjak. Dan voerde de weg langs een klein, schilderachtig meertje, waar aan de voet van een met bamboe begroeide helling enkele inlandse huizen lagen. Dit alles bleef voorlopig onzichtbaar want Lembang zat nog in de wolken. Er hing een dichte mist maar die ontmoedigde ons niet, want wij wisten dat dit ieder ogenblik kon veranderen.

Plotseling kwam dan ook de zon op en veranderde de mist in een grote vuurgloed. Wij wandelden in die pracht en voor ons uit verschenen de bamboestoelen en daken van kampong huizen als een schimmenspel in violet-grijze tinten. Zo iets moois had ik van mijn leven nog niet gezien. Een schoonheids-wonder van de schepping, dat wij jammer genoeg maar enkele ogenblikken te zien kregen. De snel in kracht toenemende zon verdreef al gauw de mist en toen verscheen het berglandschap in al zijn groene frisheid, overgoten door een gouden morgenzon.

De wandeling voerde langs smalle ondernemingspaden, tussen hoog opgeschoten hagen van zoetgeurende salaria, struiken vol rode, roze en witte bloempjes met geel hart, afgewisseld door marygold, met grote goudgele bloemen en sierlijk gelobde bladeren. Wij kwamen voorbij enkele kleine bloemenkwekerijen. Vrij onverwacht kruisten wij de pasar van Lembang, reeds druk op dit vroege uur, om vervolgens de stille Tjiater weg op te gaan, waarlangs men geleidelijk de helling van de berg bestijgt. Wij sloegen een pad linksaf in, langs een boerderij en dan begon de weg steiler te worden, eerst nog met ups en downs, steeds meer ups en steeds minder downs, tot wij ons in het ongerepte bos bevonden. Een grote stilte om ons heen; in de verte het gefluit van een Piet van Vliet, verder alleen nog het heel bescheiden tijlpen van een krekeltje en het suizen van de wind. Een bocht in het pad stelde ons plotseling voor een groots zonovergoten landschap, met het gezicht op Bandoeng en ver in het verschiet waren flauw de Goentoer, de Papandajan⁸⁴ en de Tampomas zichtbaar.

Het klimmen werd gaandeweg moeilijker door de toenemende steilte, en de ongewoon ijle lucht deed ons wat zwaar ademen. Het werd steeds stiller, slechts heel in de verte was van tijd tot tijd het geschreeuw van koenjoeks⁸⁵ te horen, het gekrijs van een vogel, soms knapte

⁸⁴ Vulkaan ten zuiden van Bandoeng, in het gebied waar "De Heren van Thee" van Hella Haasse zich afspeelt.

⁸⁵ Apen

een takje onder onze voeten, verder waren onze stappen onhoorbaar op de zachte, bemoste bodem. Het licht was als de groenige schemering in een aquarium. Het leek alsof wij het niet echt beleefden, maar in een droom wandelden. Alleen de toenemende zwavellucht gaf te kennen, dat wij de krater naderden, al hadden wij er geen flauw vermoeden van, hoe lang het nog zou duren voordat wij haar bereikten.

Was tot dusver de tocht gegaan door een landschap, dat ondanks stille gedeelten, toch als het ware bruiste van leven, wat de krater ons te zien gaf, was een beeld van doodsheid, van trieste verlatenheid, een maanlandschap, waaruit op verschillende plaatsen gevaarlijke dampen opstegen, de dampen van de dood. Zonder gids was het vrijwel onmogelijk in de krater af te dalen. Wij voelden daar trouwens niet veel voor, wij waren behoorlijk moe, dus rustten wij daar een flinke tijd uit, maar wij wilden wel zo gauw mogelijk terug keren naar het levende landschap, naar de blijde zon en het lachende, groene vergezicht.

Het afdalen deden wij langs een andere weg. Na een wondermooi uitzicht op de zonnige Pranger-vlakte⁸⁶, daalden wij ineens af in een wolk, die alles aan ons gezicht onttrok. Wij volgden een klein bergstroompje, dat zich nu eens bruisend, dan weer kabbelend voort spoedde naar het einddoel van zijn bestaan, de glanzende sawahs. Het werd nu uitkijken, want het pad was, vooral op steile hellingen, erg glibberig en de roestbruine plakken op broeken en rokken, toonden dat de gevolgen van onvoorzichtigheid niet uitbleven.

Wij kwamen langs een kleine armoedige kampong, met huisjes, gedekt met die zwarte, stugge okselharen van de arenpalm, waarvan men vaak bezems ziet. Toen ineens dook de eerste akker op, een braakliggend land, waarop toen de lampoejanga, het op de ondernemingen meest gevreesde onkruid, kniehoog groeide en een waar weiland vormde, waarop een aantal zwartbonte vaarzen en enkele inlandse paarden liepen te grazen. Op een wat vlakker gelegen aardappelveld konden wij eindelijk wat gemakkelijker lopen. Deze aanplant stond in bloei en leverde een aantrekkelijk schouwspel op. Na een bocht in het pad ging het echter weer steil naar beneden en moesten wij weer heel goed uitkijken. Wij kwamen opnieuw bij het bergstroompje, dat intussen was aangegroeid tot een bruisende kali, waarover een bruggetje lag.

Toen wij die over waren, stonden wij alweer voor een stijgende weg, net zo glibberig als die welke wij zojuist afgedaald waren. Het laatste loodje, dat werkelijk het zwaarste woog. Na een bocht stonden wij plotseling voor een villa en een vijftigtal meters verder waren wij op de grote weg. Daar sloegen wij rechtsaf naar het Grand Hotel, waar de taxi-chauffeur ons weer zou komen ophalen. Wij waren erg dorstig en verlangden naar een gemakkelijke stoel. Even later genoten wij lui in onze stoelen liggend van een koele drank, totdat een ongeduldig toeteren ons herinnerde aan onze afspraak met de taxi-chauffeur.

De chauffeur moest heel voorzichtig en langzaam rijden, want de smalle, steile, niet best geasfalteerde en voor een groot gedeelte holle Lembangweg was verre van veilig. Juist de bochtige stukken van deze weg waren hol, zodat wij op veel punten volstrekt geen uitzicht hadden op de weg en geen flauw besef van wat er plotseling om zo'n bocht tevoorschijn kon komen. Het was dan ook niet ongewoon om op deze weg een in de prak gereden wagen aan de kant te zien liggen. Maar wat een uitzicht!

Als om een bocht van de weg onverwacht het volle gezicht viel op de trapsgewijze afdalende, bevroede sawahs en de vlakte van Bandoeng, met daarin de witte huizen en de rode daken van de stad en daarachter in het heilige verschiert de prachtige blauwe

⁸⁶ Het gedeelte van West-Java waarin Bandoeng ligt heet de Preanger.

silhouetten van de bergen, dan slaakte men een zucht van bewondering. Ik kan mij moeilijk een wijdsder, grootser en tegelijk vriendelijker uitzicht voorstellen.

Bijna iedere bocht van de weg gaf iets anders te zien, nu eens een schilderachtige kampong, dan weer in de verte bevloede sawahs, een span karbouwen, dat langzaam zwoegend de ploeg voortsleepte door donkerbruine modder. Als de eerste klapperbomen opdoemden, wist men dat men Bandoeng naderde. Wat leek het er warm na de koele berglucht. Wij kwamen doodmoe, maar voldaan thuis. Wij hadden intens genoten van de prachtige tocht.

Wat is het goed, dat een mens niet vooruit kan zien. Op deze tocht hadden wij gelachen, gezongen en gejuicht. En daar was reden voor, want wat wij zagen was een juichtoon waard. Maar hoe hadden wij op die tocht zelfs maar kunnen glimlachen, als wij een flauw vermoeden hadden gehad van de gruwelen, die zich slechts weinige jaren later, juist langs deze heerlijk mooie weg zouden afspelen. Toen trokken eerst de "wereldveroveraars" hierlangs, en later in golven de vrijheidshelden. Zij lieten een spoor achter van bloed langs deze paradijselijke weg en veranderden hem in een hel. Zij tekenden die weg vooral met het bloed van onschuldigen en weerlozen. Zij trokken er langs brandend, plunderend en moordend. Ik heb dikwijls gedacht: "Zou ooit weer de zon zo blij haar stralen over dat lachend landschap kunnen uitgieten als toen op die mooie dag?" Maar schennende mensenhanden kunnen de natuur niet onteren. Zoals achter Lenbang een berguitloper, met het profiel van een liggende vrouw, zich de eeuwen door sereen en rustig verheft, zo blijven alle bergen met hun trotse schoonheid en hun lieflijke waardigheid, altijd ver verheven boven het slechte van de nietige mens,

Voorspel

Toen in de meidagen van 1940 Holland door de Duitsers overvallen en bezet werd, raakten in Nederlands Indië de gemoederen begrijpelijkerwijze zeer verhit. Er braken verscheidene relletjes uit en de internering van Duitsers en N.S.B.-ers kwam vlug en niet zachtvaardig op gang. In die eerste opgewonden dagen werd mijn vader, die een Duitse naam had, ook bijna gegrepen. Gelukkig kwamen de betreffende ambtenaren er op tijd achter, dat hij in Venlo geboren en een goed Nederlands staatsburger was. Het liep dus allemaal goed af. Maar mijn vader was woedend, en vooral verbijsterd. Tenslotte had hij toen ruim vijftientig jaren van hard werken in het belang van Nederlands Indië achter de rug.

Ik weet wat hij toen gevoeld heeft, want ongeveer hetzelfde ondervond ik jaren later, toen ik na de oorlog als evacuë voer aan wal zette in Nederland. Ik werd met verscheidene anderen in de onvangstloods opgeroepen en in een hokje, dat boven in dieloods lag, inlichtingen te geven in verband met mijn Duitse naam. Zouden deze ambtenaren geen gegevens over ons gehad hebben, voordat wij debarkeerden? Was het werkelijk nodig, om ons in die eerste uren op te roepen en te ondervragen over onze politieke gezindheid? Wij hadden toch de ellende van de interneringskampen en de naoorlogse weën achter de rug en droegen de wonden die de oorlog ons geslagen had, nog vers met ons mee.

Ik heb in dat hokje moeite gehad om mijn zelfbeheersing te bewaren en netjes te blijven. Maar ik ben opgevoed met op school officieel een uur per week les in goede manieren en thuis iedere dag, dus ik heb vrij fatsoenlijk geantwoord op de mij gestelde vragen. Maar het heeft wel een tijd geduurd, voordat ik enige waardering op kon brengen voor mijn vaderland.

Dit was dan wel geen herinnering uit Indië, maar ik wil U hiermee duidelijk maken, dat mijn vader een moedig man was, toen hij zonder enige rancune zijn dagelijks werk voortzette. Ik had hem dat niet direkt na kunnen doen.

Toen de gemoederen in Nederlands Indië weer gekalmeerd waren, ging het leven uiterlijk vrijwel zijn gewone gang. Er waren natuurlijk wel enkele kentekenen van een oorlogstoestand, zoals de luchtbeveiligingsdiensten die goed op dreuf kwamen; er werden cursussen in EHBO en dergelijke gegeven en met grote frequentie werden de reservetroepen opgeroepen voor oefeningen.

Na de aanval van de Japanners op Pearl Harbour, verklaarde ook Nederlands Indië de oorlog aan Japan en begon alles van voren af aan. Nu waren het de Japanners, die uit het Indonesische stadsbeeld verdwenen. In die eerste tijd merkten wij niet veel van een echte oorlog, want Japan had op een behoorlijke afstand nog zijn handen vol. Het eerste wat mijn vader na de oorlogsverklaring deed was het laten aanleggen van een schuilloopgraaf in onze achtertuin. De rest van ons gezin vond dat in het begin nogal overdreven; wat wisten, vooral de jongeren, van oorlog? Ik werkte in die tijd op het Departement van Oorlog en verhuisde met mijn afdeling mee, toen de hele zaak met het oog op bombardementen verdeeld werd over verschillende gewone huizen.

Japan naderde Nederlands Indië en de mensen van de luchtbeschermingsdienst kregen het erg druk; de keren dat wij voor een - in onze ogen - loos alarm in onze schuilloopgraven doken, zijn niet te tellen. Wij jongeren gewenden er al gauw aan. Toen dan ook de eerste Japanse bommenwerpers Bandoeng over vlogen (zij waren kennelijk op weg naar een ander doel) geloofde van ons hele gezin alleen mijn vader dat het menens was. Zelfs Bandoengs sirenes loeiden pas toen de grote formaties vliegtuigen al vlakbij de stad waren. Het luchtafweergeschut, dat daarop blafte, bracht ons voor het eerst tot een werkelijk besef van de oorlog en ons leven veranderde radicaal. Wij hadden allemaal grote zorg om mijn oudste broer, die onder de wapenen was; mijn ouders zaten voortdurend in angst over hun andere kinderen in de tijd, dat wij respectievelijk op het werk, en op school waren. Wij van onze kant dachten tijdens luchtalarm aan onze ouders als wij op het werk, op school of aan de kant van de weg in loopgraaf of greppel moesten kruipen

Nooit zal ik de dag vergeten waarop ik, van kantoor op veeg naar huis, bij het begin van de Padoe-weg door politie werd tegengehouden. Wij woonden toen aan de Lesmana-meg, vlak achter de Pandoe-weg en die morgen was het vliegveld Andir beschoten⁸⁷. Ik vroeg waarom ik werd tegengehouden en kreeg te horen, dat een huis achter de Pandoe-weg getroffen was door verdwaalde kogels. Toen ik eindelijk weer kon spreken en vertellen, dat ik in die buurt thuishoorde, werd ik doorgelaten. De angst die ik heb uitgestaan op dat korte traject naar ons huis, wens ik mijn ergste vijand niet toe. Het bleek naderhand dat een woning vlak bij de Lesmana-weg getroffen was, maar dat de bewoners zelf gelukkig ongedeerd waren.

De dag kwam dat Bandoengs binnenstad werd gebombardeerd en wij daadwerkelijk geconfronteerd werden met de verschrikkingen van de oorlog. Op mijn verjaardag loeiden de sirenes zo dikwijls, dat ik het grootste deel van die dag in diverse schuilplaatsen heb moeten doorbrengen. 's Morgens op kantoor, op weg naar huis en nauwelijks was ik thuis of er was alweer luchtalarm. Ik heb nog bewondering voor onze oude kokki, die ondanks alles onder andere lekkere nasi goreng had klaargemaakt en die niet vergat mee te nemen toen wij rond etenstijd de schuilloopgraaf in moesten.

⁸⁷ De Lesmanaweg lag in het noordwesten van Bandoeng, richting het vliegveld.

Mijn oudste broer vocht bij Tjiater en bleef toen gespaard, maar wij zagen hem eerst terug na de capitulatie, die kort daarop volgde. Hij kwam met een paar vrienden in een jeep om afscheid van ons te nemen, voordat hij in krijgsgevangenschap ging.

Ofschoon wij wel hoorden van gruweldaden die buiten de stad werden gepleegd, trokken de Japanners voor zover ik weet, Bandoeng zelf vrij rustig binnen. Zo begon voor ons de Japanse bezetting, die ons gehele gezin uit elkaar zou rukken en ons mijn vader en broer zou ontnemen.

Het kamp in

Het begon eigenlijk allemaal met de "pendaftarans"⁸⁸, maar dat wisten wij toen nog niet. Herinnert U ze zich nog? Het waren zo goed als persoonsbewijzen, alleen was er ook een zogenaamd "bloedonderzoek" aan vooraf gegaan. Geen medisch. hoor. Wel een lekenonderzoek. Ons bloed was kennelijk voor de Japanners een soort rekensom, voor ieder mens een andere, aan de hand waarvan ons percentage Europees bloed werd bepaald en waardoor wij in bepaalde groepen werden ondergebracht. Voor die persoonsbewijzen moest een hap geld worden neergeteld en volgens de Japanners boden zij extra bescherming, waartegen, is ons altijd een raadsel gebleven. Nu kan ik met zekerheid alleen van Bandoeng spreken, omdat daar onze pendaftarans ontwikkeld werden; voor verechillende plaatsen golden verschillende opvattingen. Wij konden niet direct ons hele gezin van die dure pendaftarans voorzien, en omdat wij toen bescherming voor mannen en jongens, voornamer vonden dan voor vrouwen, kochten mijn vader en tweede broer zich eerst ieder een. Het hielp hen geen snars, want al gauw werden beiden als burger-geïnterneerden opgeborgen. Mijn oudste broer had geen pendafاران nodig, omdat hij als milicien al direkt krijgsgevangene was gemaakt. Bleven over, mijn moeder, mijn jongste broer, toen veertien jaar oud, en ik.

Wij waren intussen wat wijzer geworden wat betreft de gevolgen van het bloedonderzoek. Hoe minder Europees bloed men had, hoe minder kans er was in een kamp terecht te komen. Wij hadden al gehoord van de plannen der Japanners om ook voor de vrouwen interneringskampen op te zetten, onder het schone motto "beschermingskampen". Behalve het geld, dat voor onze persoonsbewijzen moest worden opgebracht, bezorgde ook de vraag, hoe wij op de voor het gehele gezin beste manier door de oorlog heen konden komen, ons behoorlijke zorgen. Mijn moeder en ik hadden al enkele malen mijn vader en tweede broer, die toen nog in en bij Bandoeng geïnterneerd zaten, kunnen bezoeken en pakjes afgeven. Het was nog in de soepele begintijd, maar wij dachten "houden zo". Toen wij dus ook moesten komen om onze bloed percentages te laten berekenen via het bloed van moeders, vaders, oma's en opa's, hield mijn moeder zich groots. Zij ruilde vlot haar Amsterdamse moeder voor een Javaanse vrouw en kwam zodoende, na een ingewikkelde berekening van het bloed van mijn Indische grootvader, voor zichzelf op een percentage van minder dan vijftig procent Hollands bloed, dit uitgerekend natuurlijk door de Japanners. Daardoor viel zij, meen ik, onder groep drie. Mijn jongste broer had door zijn leeftijd nog geen pendafاران nodig en kon op het persoonsbewijs van mijn moeder komen.

Toen het mijn beurt was, wilde ik in bepaalde opzichten hetzelfde doen maar had niet de minste kans. Van mijn vader hadden de Japanners natuurlijk alle gegevens, zij hadden hem

⁸⁸ Persoonsbewijs waarop de afstamming werd aangegeven

immers zelf als totok achter prikkeldraad gezet. Ik had dus meer dan vijftig procent Hollands bloed en kreeg na verloop van tijd het bevel mijn intrek te nemen in het toenmalige Bloemenkamp, zo genoemd naar de namen der omheinde straten, die tezamen een boeket Indische bloemen vormden. Dit was een grote strop, want mijn moeder moest nu bij al haar zorgen om ons allen, ook nog zien dat zij alleen de kost verdiende voor zichzelf en mijn jongste broer.

Tot dusverre had ik nog mee kunnen werken. Voor zover wij nog inkopen op grote schaal konden doen, werden die door mij gedaan. In die begintijd mochten wij heel wat het kamp inbrengen. Het vrouwenkamp leek toen veel op een derderangs hotel zonder bediening. Ik kreeg tenminste in de bijgebouwen van een groot huis een eigen goedang toegewezen. Dus ging mijn kamer-ameublement mee, verder krاندjangs areng⁸⁹ - we mochten in die tijd zelf ons potje koken - ruim voldoende kleding, schoenen, blikjes en gezouten en gedroogde levensmiddelen. In het Bloemenkamp woonden al heel wat vrouwen en kinderen, die vanwege hun zuiver Hollands bloed al eerder geïnterneerd waren.

Het was werkelijk een stralende dag toen ik begeleid door mijn moeder het kamp inging. Om met de Génestet te spreken: "Natuur - wat deert haar uw vreugde, uw leed?" Maar wat ben ik later die tropische natuur dankbaar geweest, dat ik in haar gezegende klimaat geïnterneerd moest zijn. Toen onze meegebrachte voorraad kleding, voedsel, enz. uitgeput was, konden wij in een paar namaak zonnepakjes het leven door en een oebi was een heerlijk voedzaam ontbijt. Wij leden geen kou en in de barre tijd, dat wij zelfs geen matras meer bezaten, was slapen op een tikar⁹⁰ beslist wel uit te houden. De eerste dagen van opgesloten zitten waren verschrikkelijk, vooral omdat ik niet genoeg werk om handen had. Ik hoefde alleen een klein goedang kamertje schoon te houden en mijn eigen eten te koken, kon daarna naar een eindeloos lange, lege dag opkijken.

De paar omheinde straten, waar ik doorheen kon wandelen, bezorgden mij alleen meer zo'n verlangen naar vrijheid, dat ik er niet van kom eten en slapen. Ik zat zo met mezelf in de knoop, dat ik in die eerste tijd geen oog had voor de nood van anderen. Langzamerhand leerde ik die zien en daarin lag mijn redding. Ik kon mijn tijd wel beter gebruiken dan met piekeren alleen. Van tijd tot tijd een ander helpen deed mij dikwijls mijn eigen narigheid vergeten.

Toch was de behandeling van de geïnterneerden in het Bloemenkamp redelijk te noemen. De meesten van ons hadden ook een behoorlijke voedselvoorraad en wij waren optimistisch gestemd wat de duur van de oorlog betrof.

Dat het een wijs besluit van mijn moeder was om te proberen buiten het kamp te blijven bleek al gauw. Als zij mij bezocht, bracht zij pakjes en brieven mee, ook voor anderen, en zij smokkelde ook brieven van binnen naar buiten het kamp. Zij had beslist geluk, want zij slipte er altijd doorheen. Zelfs in het Tjihapit-kamp, waarheen wij later werden overgebracht, gelukte het haar nog verschillende mensen te helpen. Toen de hondenbezitsters hun dieren moesten afstaan (waarvan zij wisten, dat zij afgemaakt zouden worden) slaagde mijn moeder er in enkele honden buiten het kamp te krijgen. Tijdens haar laatste bezoek aan het Tjihapit-kamp kreeg zij het voor elkaar een klein ondervoed kindje naar buiten te brengen. Ik heb stom verbaasd gestaan. Of die wachtposten te hard gewerkt hadden (het bewaken van een vrouwenkamp was geen sinecure), en daardoor geestelijk afgeknapt waren, weet ik niet,

⁸⁹ Manden van bamboe, gevuld met houtskool

⁹⁰ Vloermat

maar dat zal wel. Want hoe kon mijn moeder anders met een klein blond kindje, een tas met kleren en een pop ongehinderd het kamp uitwandelen?

In de tijd die komen ging, werd het feit, dat mijn moeder buiten het kamp zat, hoe langer hoe waardevoller voor ons gezin, vooral voor mij, omdat ik het langst van ons allen, in Bandoeng geïnterneerd bleef. Hoe zou ik anders, toen ik geen hele schoenen meer bezat, aan die klompschoenen gekomen zijn, met de blikken plaatjes onder de houten zolen gespijkerd, om het afslijten zoveel mogelijk tegen te gaan? En de dendeng⁹¹, de goela-djawa⁹² de zoute vis, het stukje spek, het lapje stof, al die zaken, die toen zo oneindig kostbaar voor me waren en zo nodig, en die ook zo uitgerekend op tijd kwamen, als de nood het hoogste was. Voor het grootste deel werden zij door het riool gesmokkeld, met behulp van tussenpersonen. Binnen het kamp zaten dappere mensen, buiten het kamp waren ook dappere mensen van alle rassen, die ondanks eigen gebrek zoveel de geïnterneerde vrouwen en kinderen hielpen.

Ons verblijf in het Bloemenkamp bleek van korte duur te zijn. Wij werden overgebracht naar het Tjihapit kamp er vlak bij. Aan die uittocht heb ik een schrijnende herinnering. Zoals ik al gezegd heb, was die begintijd een vrij goede tijd voor geïnterneerden. Wij kregen ruim voldoende rijst, sago en andere levensmiddelen toegewezen, en waarschijnlijk waren velen daardoor optimistisch gestemd. Een gedeelte van hen sprong bij de verhuizing erg zorgeloos om met hun voedselvoorraad en de hoeveelheden rijst en sago, die ik op de grond heb zien vallen en vertrapt worden, zijn nooit lang uit mijn herinnering geweest. Ook niet de woorden van die koelie, die ons voorspelde dat wij eens met erg veel spijt aan dat vergooide voedsel terug zouden denken. En hoe kort duurde het maar voordat hij gelijk kreeg. Hoe gauw al kwam de honger.

Verhuizing van Bloemenkamp naar Tjihapit-kamp, 12 augustus 1943 (tekening Mary Gabriëlse, Museon collectie WOII, [#108778](#))

⁹¹ Gedroogd vlees

⁹² Palmsuiker

Toch bleek later dat het Tjihapit kamp beslist niet het kwaadste kamp geweest is. Er hebben in andere vrouwenkampen veel slechtere toestanden geheerst. Met de intocht in het Tjihapit-kamp begon voor ons pas het echte kampleven.

Kampherinneringen

Het Tjihapit-kamp bracht voor de vrouwen en kinderen uit het Bloemenkamp grote veranderingen. Er was al direct geen sprake meer van alleen maar voor jezelf zorgen, je eigen potje koken, je eigen kamertje schoonhouden en verder uit vrije wil iemand de helpende hand bieden. Er stond een grote gaarkeuken en er moest in gemeenschap, voor de gemeenschap gewerkt worden. Er werden werkploegen aangesteld voor alle voorkomende werkzaamheden. Het kamp zat al vrij vol vrouwen en kinderen, toen wij, bloemenkampsters, er heen verhuisden.

Ik kreeg een kamertje toegewezen in een groot huis, alweer een goedang kamertje in de bijgebouwen. Ik zette dus, net als in het Bloemenkamp, mijn bed en kast tegenover elkaar in de goedang en hield een vrij ruime doorloop over. Mijn twee stoeltjes en het tafeltje kregen een plaats op het stukje overloop voor mijn kamertje. Dat ging heel goed bij mooi weer en dan kon ik er lekker fris zitten; maar bij slagregens moest ik stoelen en tafel op elkaar tussen bed en kast tegen de achterwand van mijn kamer zetten en kon dan nog net vanuit het voeteneind in mijn bed klimmen. Voor één raadsel heb ik tijdens mijn verblijf in dat kamertje altijd gestaan. Op gezette tijden liep de vloer onder met vuil, drabbig, stinkend water, soms zelfs dreven er faecaliën in. Het leek wel of ergens een gat of een spleet in de vloer zat, maar die heb ik nooit kunnen ontdekken. Uitscheppen en opdweilen haalden niet veel uit, want er borrelde weer net zoveel vuil in als ik opgeruimd had. Ik moest gewoon wachten, tot het allemaal vanzelf weer zakke.

Bij mijn intrek woonden er al achttien mensen in het huis, waaronder acht volwassenen, vier kleine meisjes en zeven jongens van twee tot dertien jaar. In iedere kamer van het huis zat een gezinnetje en over het geheel was het dus een druk huishouden; maar een alleraardigst huishouden. De volwassenen waren flinke en vooral vriendelijke vrouwen, die mij, eenzame, over veel geestelijke moeilijkheden heen hielpen. De kinderen waren, zoals alle kinderen zijn, druk en dikwijls behoorlijk ondeugend en ongezeglijk; maar het waren leuke kinderen, die je uit misère en verdriet konden halen met aanhankelijkheid en onbewuste humor.

Het was voor mij natuurlijk wennen aan alles. Op bepaalde uren stonden wij in lange rijen met onze etenspannetjes voor de gaarkeuken te wachten. Het was een geluk, dat ik een "ordinaire" smaak had, zoals mijn ouders zo dikwijls vonden. Ik lustte tenminste de dikke soep van uiteenlopende soorten groenten, stukjes oebi, vette brokjes vlees en zenen; of misschien was het ook maar alleen de honger die rauwe bonen zoet maakte.

Mijn eerste baantje in de grote werkgemeenschap kreeg ik bij de groentepluk. Ik werd ingedeeld bij een gezellig groepje vrouwen en onder het babbelen ging het werk als vanzelf. Maar ik heb wat tranen gestort over de grote hoeveelheden uien en prei die ik moest schoonmaken en snijden. Het ergste vond ik het panklaar maken van de laboes. Zo gemakkelijk als ze te schillen waren, zo ongemakkelijk waren de gevolgen van dat schillen. De getah⁹³, die vlak onder de schil zat, sloot zich bij het opdrogen als een tweede huid om

⁹³ Sap

mijn handen. Gewoon wassen en borstelen was niet afdoende, ik moest het met velletjes van mijn handpalmen en vingers aftrekken.

Na een vrij rustige tijd voor het kamp kwam het bevel, dat de honden, die verschillende vrouwen nog bij zich hadden, verwijderd moesten worden. Daarna moesten fietsen, elektrische apparaten, enz. ingeleverd worden.

Of het aan mijn ongezonde kamertje lag weet ik niet, maar na een paar maanden werd ik ziek en opgenomen in het kamp hospitaaltje. Daar verpleegden de zusters mij liefderijk en 's morgens en 's avonds werd ik verwend met zoete pap van hele kleine sago-bolletjes. Toen ik weer helemaal beter was, werd ik ingedeeld bij de fourrage-dienst. Fourageren was een gewild baantje bij de geïnterneerden; we kregen tenminste de kans buiten de poort te komen en iets van de buitenwereld te zien, al was het maar een kort stuk straat. Bij elke fouragewagen liepen een paar jonge vrouwen om te duwen en te trekken. Wij wisselden natuurlijk, want duwen was veel gemakkelijker dan trekken. Ontelbare malen heb ik als een paard in het zeel⁹⁴ tussen de bomen gelopen en me zowat een ongeluk getrokken aan de zware hoog opgeladen fouragewagen. Dan dacht ik wel eens terug aan die tijd, voor mij zo verschrikkelijk lang geleden, toen ik met mijn broertjes paardje speelde en meestal als paard, met een paardentuig vol rinkelende belletjes, om vrolijk rond draafde; een van mijn broertjes hield dan de eindjes van het leidsel en klapte enthousiast met zijn zweepje. Nu was er van draven geen sprake, wij zwoegden moeizaam, maar er liepen wel een paar Japanners met een zweep naast onze wagens; ik heb ze gelukkig nooit zien slaan.

Als arbeidskrachten kregen wij wat extra voeding. Wij moesten immers op peil blijven. Het kamp werd hoe langer hoe voller, steeds meer vrouwen en kinderen werden geïnterneerd. Intussen was er een tweede keuken bijgebouwd en de voormalige bakkerij Ellenbroek werd weer op gang gebracht. Het kamp zou voortaan zijn eigen brood moeten bakken en ik kreeg een baantje bij de bakkerij. Wij werkten met verschillende ploegen in continudienst, want de bakkerij draaide dag en nacht door.

Over het algemeen was het wel zwaar, maar prettig werken. Ik doorliep alle stadia van het bakken in het groot. Het begon met het afwegen van de verschillende soorten meel; dan het mengen, daarna het zeven, waarvoor wij met zijn tweeën de grote zeef moesten bedienen en waardoor wij in minimum van tijd veranderden in sneeuwvrouwtjes. Het deeg kneden in de grote trog gebeurde gelukkig gewoonlijk elektrisch, maar vaak viel de stroom uit of was het ding kapot, zodat ik ook dat zware karweitje in samenwerking met anderen, dikwijls met mijn handen opknapte. Wij vulden de vormen en brachten ze op grote bakplaten naar de gistkamer, waar het altijd broeierig warm was. Intussen werd er door anderen alweer opnieuw meel afgewogen, gemengd, gezeefd en gekneed. Het gerezen deeg werd op de bakplaten in de oven gespateld. Was het brood gaar, dan werden de bakplaten weer uit de oven gespateld en tilden wij ze van de spatel af. Bij dit werkje moesten wij uiterst voorzichtig zijn; wij hadden wel dikke lappen in de handen, maar bij een ongelukkige manoeuvre raakte mijn arm wel eens zo'n bakplaat. Een stukje van mijn vel bleef er dan sissend aan hangen en ik hield een ruwe plek over. Ik heb nu nog een paar heel lichte vlekken aan mijn armen die de herinnering aan de bakkerijtijd levendig houden.

Er werden natuurlijk ook pogingen gedaan om bij de omheining te smokkelen. Wij noemden dat "gedekken". Bij ontdekking bestond de straf uit kaalscheren van het hoofd. Al met al beleefden wij toch nog een betrekkelijk rustige tijd. Wij genoten zelfs van gezellige,

⁹⁴ Sterk touw waarmee een paard iets voorttrekt

ontspannende uurtjes, waarin kleine gezelschappen optraden. Zo zag en hoorde ik verschillende keren een vrouwelijk duo; wij noemden hen "Tholen en van Lier", die ons verdienstelijk amuseerden. Ook Corrie Vonk⁹⁵ hielp mee om er voor ons de moed in te houden. Verder was er een heel jong danseresje, dat mij gevangen hield in ademloze bewondering. Er waren er zoveel, die hun talenten gebruikten om ons afleiding te geven en wat fleur in ons leven te brengen. Hun namen weet ik niet allemaal meer. Trouwens, wijzelf deden ook ons best. Wij vormden clubjes, hielden een soort kransjes, waarop wij over verschillende onderwerpen spraken. Er waren meisjes bij, die avonden opvrolijkten met zang, gitaarspel en voordracht.

Daar stond tegenover, dat wij dikwijls verschrikkelijk down varen. De optimistische gedachten, die velen van ons over de duur van de oorlog koesterden, werden door de werkelijkheid gelogenstraft, maar de mens is veerkrachtig. De meeste vrouwen waren echte duikelaartjes; na iedere geestelijke klap, die hen in de diepste wanhoop wierpen, veerden zij weer op. En vooral, wij leerden het geringe waarderen. Wij waren van onze dierbaren gescheiden, hadden geen echt huiselijk leven meer en misten de vreugden daarvan. Nu kon een tsjilpende mus ons blij maken en een kleine, vlugge tijtjak kon ons vertederen.

Ook het tekort aan goede voeding werd merkbaar. Wij werksters kregen nog een stukje corvee-brood, ter grootte van ongeveer twee dikke sneden, maar de anderen moesten het alleen doen met wat hen verstrekt werd en de moeders waren er het slechtst aan toe. Ik geloof, dat weinigen onder hen hun eigen portie helemaal opaten. Ook de kinderen begonnen er gaandeweg slechter uit te zien. Dikwijls zag ik bij de afvoergoot van de keuken kinderen naar groenteafval zoeken. Dat is een van de redenen, waarom ik nu geen voedsel meer durf weg te gooien, tenzij het beslist oneetbaar is. De gevolgen van de ondervoeding werden steeds duidelijker. Een kennisje van mij, dat als slank meisje het kamp was ingekomen, zag ik steeds dikker worden. Vooral haar onderlichaam leek op te zwellen. Zij stierf later aan hongeroedeem. Bij mezelf deed ik de ontdekking, dat een snee, of andere wond, niet direct meer wilde helen. Later zou zelfs het kleinste schrammetje, dat ik opliep, gaan zweren. Maar dat alles ondergingen wij nog als een grote gemeenschap.

Toen kwam opeens het bevel dat alle jongens boven de elf jaar uit het vrouwenkamp weg meesten en naar een mannenkamp zouden worden overgebracht. Verschrikkelijke tijd, waarin ik egoïstisch dankbaar was, dat ik nog niet getrouwd was en geen kinderen had. Niet lang daarna werden ook de eerste groepen vrouwen en kinderen op transport gesteld, waarheen wist niemand. Iedere keer wachtte ik weer zenuwachtig, tot het ook mijn beurt zou zijn, maar daar kwam vooreerst niets van, want de arbeidskrachten, vooral van de bakkerij, waren hard nodig in het kamp zelf. Ik kreeg een betere kamer in het huis, omdat er toen meer ruimte vrij kwam.

Verschillende transporten vertrokken en de Japanners vonden het nodig sjouwploegen te laten vormen. Niet om de vertrekkenden bij te staan, maar voor heel andere werkzaamheden. Bij een van die ploegen werd ook ik ingedeeld. Van de verlaten huizen moest de inboedel gesorteerd worden en uitgedragen. Verschillende lege huizen en een kerkje, dat ook in het kamp stond, werden aangewezen als opslagplaatsen voor de verschillende soorten meubels, kleding, kortom voor alles wat de mensen, die met een bepaald gewicht aan bagage op transport waren gegaan, hadden moeten achterlaten. Het werd voor ons je reinste koeliewerk. Kasten moesten bij elkaar in het ene huis gesjouwd

⁹⁵ Corrie Vonk is waarschijnlijk de bekendste bewoonster geweest van het kamp. Zij was op een tour door Nederlands-Indië, toen zij geïnterneerd werd.

worden, stoelen in een ander, tafels weer in een ander, kleding in de kerk, kleinigheden weer ergens andere, alles werd soort bij soort opgeslagen. Soms kregen de Japanners het op hun heupen en eisten, dat de zaak veranderd werd, dan konden wij opnieuw beginnen. Zwaar tillen, slepen, zwoegen, alles kon ik aan, maar ik huilde toen ik in een huis, waar kleinere stukken uit het bezit van de weggevoerde vrouwen en kinderen ondergebracht waren, de fotoalbums zag. Al die dierbare herinneringen van zoveel mensen, daar op hopen te laten liggen, dat werd mij teveel.

De Japanners vonden, dat de overgebleven vrouwen en kinderen best bij elkaar in een kleiner gedeelte van het kamp konden worden ondergebracht. Wij moesten daarvoor verhuizen naar dat deel van het kamp, waarin onder andere de Saninten-buurt lag, daar waar ook de kamp toko had gestaan. Aan die verhuizing ging een heleboel vooraf. Wij mochten maar heel weinig meenemen, boeken en dergelijke moesten ook achtergelaten worden. De controle bij de doorgang was niet zo bar streng, dus slipte er nog veel verboden waar doorheen. Velen van ons bezaten nog boeken, schriften en dergelijke.

In Saninten kreeg ik met verscheidene anderen onderdak in de oude toko. Rond deze toko had zich in het recente verleden een gebeurtenis afgespeeld, die het hele kamp in opschudding had gebracht. Wij beleefden toen de onvergetelijke "spekrel". Een hoeveelheid spek was aan de voorraad onttrokken. Toen de vrouwen daar achter kwamen, brak er een waar oproer uit. De schuldigen waren niet meer zeker van hun veiligheid en zelfs onze dikke, gemoedelijke kampcommandant Murui kon de furieuze dames niet tot bedaren brengen. Hij moest daarvoor hulptroepen inzetten en de schuldigen naar veiliger oorden overbrengen. Ik meen, dat wij in dat nieuwe verblijf weer ons eigen potje moesten koken, want ik herinner mij nog heel goed, dat er op bepaalde dagen groenten en andere levensmiddelen verstrekt werden. Er was ook een tijd, dat wij zowat doodgegooid werden met bruine bonen; soms wist ik er geen raad mee. Ik at 's morgens, 's middags en 's avonds bruine bonen, gekookt, of als dikke gebakken koeken.

Ook in dit veel kleinere kamp probeerden wij er de moed in te houden. De Japanners die vaa verhuizingen hielden, vonden dat wij na enige tijd wel weer in het oude kampgedeelte konden trekken. De werkploegen werden vooruit gezonden. De controle bij de doorgang was deze keer veel strenger. Velen van ons werden zelfs gefouilleerd. Zo raakte ik dus mijn laatste boeken, schriften, brieven, enzovoort, kwijt. Het oude kampgedeelte troffen wij aan in volkomen verwaarloosde toestand. Een oudere dame en ik werden bepaalde vertrekken in een geheel leeg huis aangewezen. Zij kreeg een voorkamer, ik een goedang. Mijn matras was er nog niet en ik ging op zoek naar iets om op te kunnen slapen. In een van de lege huizen vond ik een dik dek van een lange stoel. Dat nam ik mee. Wij waren nog maar met weinigen in het kamp en de eerste nacht was luguber, vooral omdat ik wakker werd, omdat er iets over mij heen liep en ik aan mijn haar voelde rukken; ik hoorde ook piepen. Er waren een paar grote ratten in mijn kamer. Bamg als ik was nam ik mijn dek op en vroeg aan mijn medebewoonster of ik bij haar mocht slapen. Zij werd de verdere kamptijd door als een tweede moeder voor mij. We schaften ons een half verwilderde kat aan (er liepen daar verscheidene katten rond) en zetten haar aan de rattenjacht.

De verhuizing uit het bovenkamp kwam goed op dreef en al gauw werd het bij ons veel drukker en veel bewoonbaarder. De bakkerij draaide weer en het leven ging ogenschijnlijk zijn gewone gang. De Japanners bleven doorgaan met vrouwen en kinderen op transport te stellen. De voedingstoestand werd kritiek. Wij werden innerlijk ook harder. Ik heb van mijzelf een hele nare herinnering. Op een dag liep ik met een stuk corvee-brood naar huis en

passeerde een paar kinderen, die bij de keuken naar afval zochten. Eigenlijk zag je alleen aan hun figuurtjes, dat het kinderen waren. Hun gezichtjes hadden een waakzame, ouwelijke uitdrukking, als van hongerige dieren. Ik had natuurlijk wel medelijden met die kinderen en het brood brandde in mijn schortzak, maar ik heb hen er niet van gegeven, zo egoïstisch was ik geworden.

Er werden net zolang vrouwen en kinderen afgevoerd, tot alleen nog de laatste zieken, het laatste verplegend personeel en de laatste werksters over waren. Toen kwam ook orne beurt. Met een bagage van ongeveer twintig kilo per persoon werden wij buiten het kamp opgeladen en naar het station gebracht, waar ons een geblindeerde trein wachtte. Het achterste deel van de trein was voor de zieken en het verplegend personeel bestemd. Ik weet niet meer hoe lang die vreselijke reis duurde, maar het leek mij een eeuw. Wij stopten verschillende malen en dan stond de trein urenlang stil in de gloeiende zon. De lucht in de trein was verschrikkelijk. Wij wisten niet, waar wij heen gebracht werden en die onzekerheid maakte alles nog erger, totdat wij in Batavia aankwamen. Daar werden wij weer overgeladen in bussen, ik geloof dat het er vier waren, buiten de ziekenwagens. Bij een kruispunt reden een paar bussen door en de andere reden een zijweg in. Onze laatste groep werd dus nog gescheiden. De bus waar ik in zat, reed een groot plein op: wij waren in het Kramat-kamp⁹⁶.

Als ik onder deze omstandigheden van geluk kon spreken dan was het werkelijk een geluk dat ik in een bus zat, die het Kramat-kamp binnenreed. Later hoorde ik, dat de andere bussen de vrouwen en kimoeren naar het Tjideng-kamp hadden gebracht, dat belangrijk slechter was dan het Kramat-kamp. Met zes andere jonge vrouwen en meisjes kreeg ik een kamer in een huis aan de straat. Een paar huizen verder woonde toen al een vrouwtje met vijf kinderen, waarmee ik jammer genoeg tijdens mijn verblijf in het kamp niet in kennis kwam, maar die ik later in Holland leerde kennen. Wij zijn nu vriendinnen.

Bij het eerste appèl op het grote plein bleek al direct, dat de kampcommandant van het Kramat-kmp totaal verschilde van de kleine, dikke, vaak gemoedelijke Murui, onze Tijhapi-kampcommandant. Hij liet ons een behoorlijke tijd in de zon staan, waarbij hij zijn geschreeuwde bevelen repeteerde. Het "jotske", waarop wij in de houding moesten gaan staan, het "kore", waarop de hele zaak moest buigen, en het "yasume", wat "op de plaats rust" betekende. Hij bleek ook, althans voor wat het kamp betrof, erg hygiënisch te zijn aangelegd. Nog voordat wij goed en wel geïnstalleerd waren duizelde het ons al van de bevelen. Een paar keer per dag moesten de erven worden aangeveegd, de goten doorgespoeld. Kleine groentetuintjes moesten worden aangelegd en strikt onderhouden.

Ik kreeg niet direct een baantje, en toen leerde ik pas goed beseffen, wat de niet-werkers, vooral de moeders met kleine kinderen, al die tijd doorgemaakt hadden. Ik miste mijn extra corvee-brood en moest het nu ook doen met de twee "maaltijden", die per dag verstrekt werden. Ik knapte al direct af en kreeg last van duizelingen. Na een tijdje werd ik tewerkgesteld in de keuken en kreeg weer wat extra's. Ook in de keuken doorliep ik alle stadia. Ik sleepte met teilen water en waste de groenten, roerde in grote drums met pap, ondefinieerbare bijgerechten, snert van katjang idjo⁹⁷, enzovoort. Ik maalde aardappelschillen. Dat waren allemaal nog betrekkelijk eenvoudige karweitjes. Drums tillen en grote, volle teilen naar de uitdeelpplaatsen brengen was veel zwaarder werk. Wij moesten

⁹⁶ Dit kamp lag tussen twee zuidelijke wijken van Batavia, waar de familie eerder gewoond had: Weltevreden en Meester Cornelis.

⁹⁷ Mungboon

voorzichtig zijn, want morsen betekende verlies van wat toch al veel te weinig en zo broodnodig voor de mensen was.

Beslist erg vond ik het schoonmaken van de dierlijke ingewanden, die wij in de voeding moesten verwerken. De stinkende magen moesten worden schoongekrabbd, de meterslange darmen uitgedrukt en schoongespoeld. Ik griezelde van de spoelwormen, die uit de darmen kwamen met de andere vuiligheid. Het dragen van de emmers heet water naar de uitdeelpplaatsen was ook niet gemakkelijk. In de stookplaats brandden de houtvuren in diep in de grond uitgegraven kuilen, waartussen looppaden waren uitgespaard op het niveau van de begane grond. Wij moesten dus gebukt met emmers het kokende water uit de drums, die op het vuur stonden, scheppen en die emmers heet water over de, door het morsen dikwijls gladde paadjes wegdragen. Als je daarbij onvoorzichtig te werk ging, liep je grote kans in en van die vuren terecht te komen.

Ik maakte het ook mee, dat de bewoners van ons huis om de beurt het toilet moesten leegscheppen met een blikje aan een stuk ijzerdraad. Ik meen me te herinneren, dat toen de beerputten ploeg er een poosje de brui aan gegeven had.

Er werden ook avond- en nachtdiensten ingesteld, waarbij we met z'n tweeën bij toerbeurt 's avonds en 's nachts door het kamp moesten wachtlopen. Soms hoorden wij achter het kamp wat lawaai. Daar lagen een paar huizen, die tezamen de schone naam "konijnenhol" gekregen hadden. De vrouwen die daarin woonden hielden er wel heel andere bezigheden op na dan wij⁹⁸.

Het regime werd steeds strenger, straf voor vergrijpen bestond vaak uit geen eten krijgen. De Indoniserische Hei-ho's, die sinds lang de bewakingskorpsen van de Japanners verrterkten, waren dikwijls ongemakkelijker in hun optreden dan de Japanners zelf. Toch was er iets vreemds, net of er iets in de lucht hing. Spoedig gonsde het kamp van geruchten over een naderend einde van de oorlog. Hoe dichtbij dat einde al was, daar hadden wij toen geen vermoeden van.

Tot wij op een dag vliegtuigen zagen overvliegen, die beslist geen Japanse warem. We raakten door het dolle heen. Er kwam ook wat beter voedsel het kamp in, maar officieel wisten wij nog nergens van. Tot die gedenkwaardige dag, waarop de Japanners ons vertelden, dat de oorlog voorbij was, maar dat wij voor onze eigen veiligheid nog een tijd in het kamp moesten blijven. Van onze bewakers zouden ze onze beschermers worden. Een van de eerste dingen die onze nieuwe beschermers deden, was het konijnenhol bij ons kamp trekken. Woedend was ik, toen ik die vrouwen tussen onze eigen kampbewoners zag.

Toch werden het onvergetelijke dagen Er kwam overvloedig voedsel binnen, dat dikwijls door Europese mensen gebracht werd en er waren avonden waarop wij uitbundig feestvierden. De oorlog was voorbij, wij waren eindelijk vrij. Vrij, om direct daarop in een nieuwe oorlog verwickeld te worden, een burgeroorlog, waar de meesten van ons meer onder geleden hebben, dan onder de Japanse bezetting. Nieuwe, nog ellendiger gevangenschap, plunderingen, moord en andere gruweldaden waren daar niet alleen de oorzaak van. Ons Indische hart trok immers ook naar beide kanten.

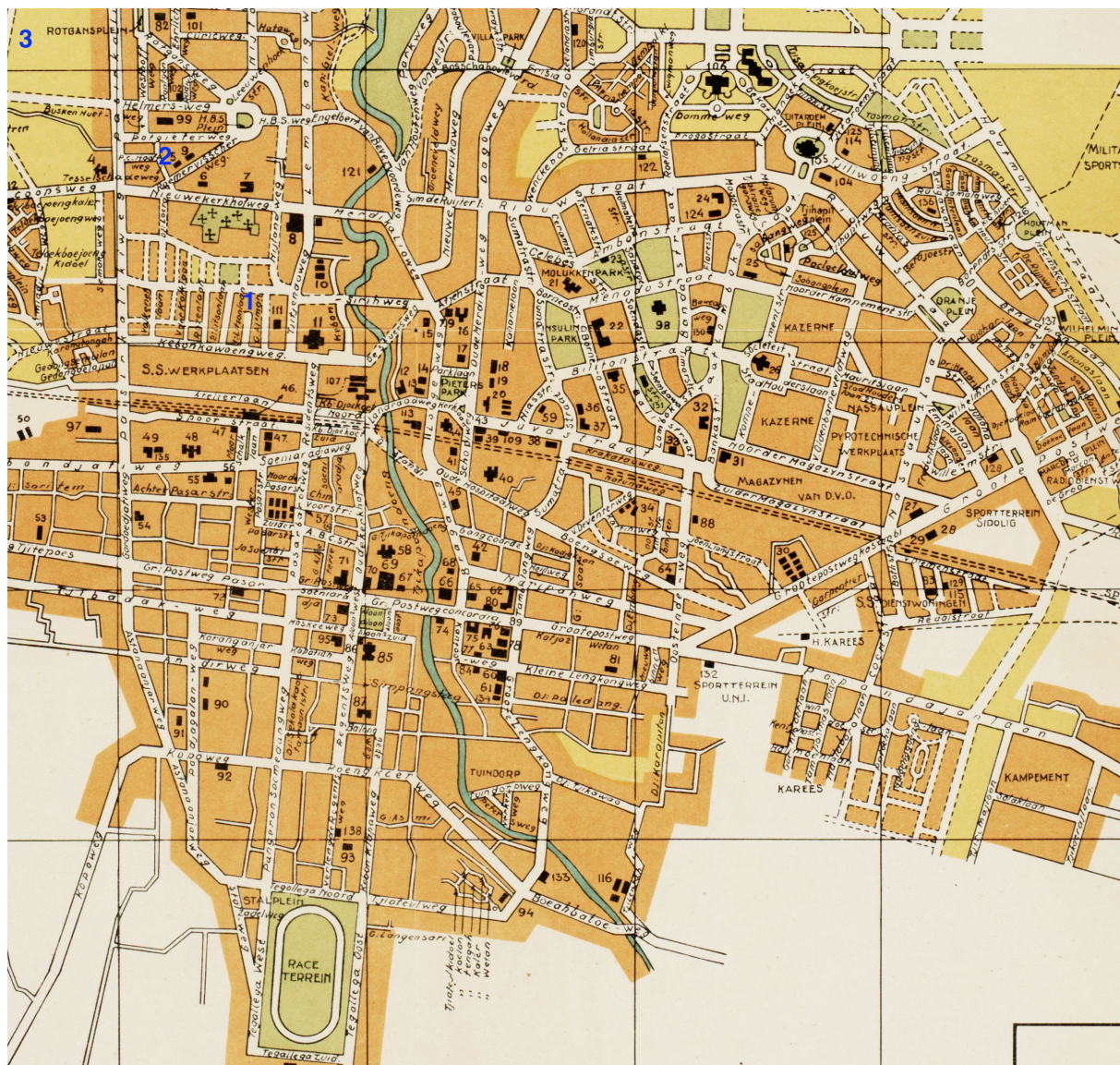
EPILOOG

⁹⁸ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Troostmeisje#Nederlands-Indi%C3%AB>

Mijn Indische Cocktail is klaar en ik ben er trots op, niet omdat ik deze zelf gemengd heb, maar omdat ik voor de samenstelling ervan heb mogen putten uit de herinneringen aan gelukkige en minder gelukkige jaren, die de mooiste van mijn leven waren, want ik woonde toen nog in het land van de zon.

Bijlage 1: Kaart van Bandoeng in 1935

- Met blauwe cijfers zijn bij benadering de woonlocaties aangegeven die door Martha met naam worden genoemd:
 1. Eerste Litsonweg: eerste woning, in doodlopende straat vlakbij station
 2. P.C. Hooftweg 9: woning ten tijde van faillissement in 1936
 3. Lesmana-weg: woning in 1942 bij de Japanse inval
- Andere locaties die door Martha genoemd worden:
 - St, Angela, School der Ursulinnen (#18 op de kaart)
 - Pasar Baroe (#57 op de kaart)
 - Residentswoning (#11 op de kaart)
 - Braga-weg (oostelijk van de rivier, even ten zuiden van de spoorlijn)
 - Bloemenkamp en Tjihapit-kamp: oosten van de stad, ten noorden van de Grote Postweg (zie detailkaart)

Voor het bekijken van details en voor de rest van de kaart, zie het [bronbestand](#).

Bijlage 2: Kaart Bloemenkamp en Tjihapit-kamp

Plaatsen genoemd door Martha: 2. Sanintenkeuken; 4. Pasar; 5. Todo; 8. Japanse commandant; 10. Bakkerij Lux Vincet (Bloemenkamp); 13. Klooster Ursulinen; 14. Kampziekenhuis; 16. Bakkerij Ellenbroek

Meest waarschijnlijke tijdlijn verblijf Martha in kampen (op basis van informatie uit <https://www.japanseburgerkampen.nl/>):

- begin 1943: het Bloemenkamp in
- 12 augustus 1943: van Bloemenkamp naar het naastgelegen Tjihapit-kamp (zie ook [namenlijst Tjihapit begin 1945](#))
- 19 mei 1945: vanuit Tjihapit-kamp naar Kramat-kamp, Batavia